

ЧЛАНЦИ

Милија СТАНИШИЋ

НАПРЕДНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ И ЊЕНО УЧЕШЋЕ У ТРИНАЕСТОЈУЛСКОМ УСТАНКУ

У условима фашистичке окупације у II свјетском рату сваки народ је пружао отпор, зависно од конкретног, историјских прилика, и водио борбу на свој начин. То је било условљено, на једној страни, условима који су владали у дотичној земљи, а на другој страни — снагом и способношћу руководеће снаге отпора.

Комунистичка партија Југославије, револуционарна авангарда радничке класе, успјела је да после капитулације земље очува, прибере и ојача своје редове, да открије смисао друштвених кретања и да буде вјеран тумач интереса и хтења народних маса. Она је смјело стала на чело народа и у први га час повела у оружану борбу за национално ослобођење и социјални преображај. Устанак је припреман, организован и вођен по заједничкој стратегијској концепцији, заснованој на идејном програму и политичкој линији револуционарног радничког покрета Југославије. То је од почетка била заједничка и јединствена борба свих њених народа.

КПЈ у Црној Гори, бројно (релативно) најјача партијска организација у Југославији, смогла је снаге и успјела је да још првих дана подигне на устанак цио народ — ослањајући се на слободарске традиције и националну свијест Црногораца на крупне револуционарне успјехе које је остварила између два свјетска рата у Црној Гори, и на снажну љубав Црногораца према Русији и Октобарској револуцији. Тринаестојулски устанак је био истински свенародни оружани отпор окупатору, у којем је учествовало око 30.000 бораца. Његову класно-политичку основицу чинило је јединство радника, сељака и интелигенције. То је био први устанак поробљеног народа у окупираној Европи, и то у условима једног од најблажих окупационих система у Југославији (и Европи).

Као и увијек кроз историју, у свенародном устанку се буде исконске снаге народа и распламсава се сав његов борбени потенцијал и жар. Тако је и у тринаестојулском устанку букнула вулканском снагом историјски наталожена жеља Црногораца за слободом, удружена са надом и вјером да је куцнуо час да се оружјем у руци извојује велики комунистички идеали. Управо тако сна-

жан елементарни замах једнога народа у тренутку свјетске прекретнице, и сва комплексност ове друштвене појаве, чине 13-јулски устанак веома сложеним историјским догађајем. Он стога спада у ред оних историјских збивања која су веома сложена за научно објашњење.

Да би се до краја разјаснио циљ, карактер и досег стварних националних и револуционарних процеса покренутих овим устанком, нужна су разноврсна и прецизна истраживања: историјска, економска, политичка, војна, социо-психолошка и карактеролошка. Прије свега, потребна је детаљна анализа класно-политичких односа која би утврдила интересе и понашање свих друштвених класа и слојева у периоду припрема и извођења устанака.

У овој краћој студији опредијелили смо се за одбрану учешћа интелигенције у устанку из четири главна разлога: 1) Сматрамо да је бројно и активно учешће црногорских интелектуалаца у тринаестојулском устанку једна од његових значајних карактеристика и веома изразитих специфичности; 2) Увјерени смо да синтеза највећег ступња о овом значајном догађају може да уследи тек кад се претходно обраде сви значајнији дјелови његове интегралне целине; 3) Ово значајно питање је до сада недовољно обрађивано; 4) Ову тему сам „начео“ у своме раду о тринаестојулском устанку, на научном скупу Историјског института Црне Горе 1971. год.¹

Циљ овог рада да се, на основу до сада прикупљеног чињеничног материјала, са класних позиција покуша дати потпунија и јаснија слика учешћа напредне интелигенције у устанку, обрађујући претходно начин формирања напредне интелигенције у Црној Гори између два свјетска рата. Али, у овоме раду се неће обрађивати сви смјерови и све појединости начина формирања напредне (тзв. лијеве) интелигенције. Умјесто тога, посматраћемо и анализирали само основне токове тог сложеног процеса, са циљем да се свестраније сагледа и прецизније оцијени учешће и улога интелигенције у тринаестојулском устанку.

I

У свим радовима који су до сада дубље и обимније обрађивали тринаестојулски устанак, о учешћу интелигенције у њему истицане су три ствари: прво, да је бројно учествовала у устанку, друго, да је у већини била револуционарна оријентисана; треће, да је њена улога у устанку била веома значајна. Ове тврдње и судови су истинити, јер су резултати масовног свједочења (писања, изјава) актера устанка широм Црне Горе. Међутим, они нијесу заснивани и уопштени на систематизованом и изученом чињенич-

¹ „Тринаестојулски устанак — јединствен феномен II свјетског рата“, Историјски записи, 1971. год. XXIV, књ. XXVIII, св. 1—2.

ном материјалу, који би прецизније показао стварну масовност учешћа интелигенције у устанку, њену структуру, идејне погледе, социјални и политички профил, мјесто живљења и дјеловања и сл. Разумије се, недостајање података ове врсте онемогућавало је да се крене даље од уопштених тврдњи, и на се уђе у тананије анализе које би давале детаљнију, јаснију и вјернију слику догађаја, и које би омогућиле извођење научно заснованих закључака.

Пишући напријед поменуто саопштење о тринаестојулском устанку, сусрео сам се са свим овим тешкоћама. Да бих колико-толико ублажио (савладао) тај проблем, истраживао сам број и састав црногорских интелектуалаца који су живјели и школовали се ван Црне Горе, па су дошли у свој родни крај у вријеме капитулације Југославије и били активни у припреми и вођењу устанка. Сачинио сам њихов списак, који је објављен уз поменути мој реферат.

Списак који сам објавио непотпун је и једностран, јер није обухватио интелектуалце који су живјели и политички радили у Црној Гори, а који су били бројнији од оних ван њене територије. Свјестан тога, а подстакнут резултатима рада на првом списку, наставио сам истраживање и сачинио списак и ове групе интелектуалаца за цијелу Црну Гору. Списак је саставни дио овог рада.²

Оба ова списка чине **јединствену цјелину**. Њихова намјена и карактер је у првом реду да буду материјална основица за стварање социјалне панораме и за доношење закључака о учешћу интелигенције у устанку. Критеријум за израду оба списка био је јединствен.

При прављењу спискова морао сам се унапријед одредити у погледу два критеријума: прво, кога све обухватити под појмом „интелектуалац“; друго, какав политички критеријум заузети у питању учешћа интелектуалаца у устанку.

У списку се тражило да се појам интелигенције третира слично као у ондашње вријеме. Поред тога, овај појам је узиман у најширем смислу: под њим се подразумијевају не само људи који су живјели од умног рада већ и тзв. потенцијални интелектуалци (студенти и ђаци завршних разреда средњих школа).

Што се тиче одређења за политички критеријум, ствари су биле сложеније. Настојао сам да у спискове уђу само „активисти“ а не симпатизери (којих је било много више). Под „активистима“ сам сматрао све оне који су били борбени и активни у припреми и извођењу устанка. Ту су, прије свега, чланови Партије и СКОЈ-а, затим „народни студенти“ и омладинци блиски СКОЈ-у, тј. људи који су по идејном убјеђењу и политичком одређењу били комунисти или њима веома блиски.

² Списак се налази у Архиву Историјског института СР Црне Горе, VIII 2—59.

Било је појединаца који су у устанку били веома активни али су касније ступили у непријатељске редове (претежно у четнике) и тамо били љути противници НОП-а. Такви нијесу увршћени у спискове.³ (Ово се у првом реду и највише односи на официре бивше југословенске војске.

У спискове су ушли и поједини припадници грађанских партија који су својим држањем знатно допринијели ширењу отпора и борби против окупатора. Они су од почетка имали чврст и одлучан антиокупаторски став, а прихватили су руководство КПЈ (одмах или постепено). Њихове ставове је опредјељивало политичко убјеђење патриотско осјећање и (веома често) одлука да слиједе пут своје дјеце која су била комунисти.⁴

За израду спискова служио сам се следећим писаним изворима:

— Спискови бораца на дан формирања 3, 4. и 5. пролетерске бригаде;⁵

— Спискови погинулих у књигама о устанку у појединим срезovima Црне Горе;⁶

— Спискови у архивама појединих општинских удружења Савеза бораца НОР-а;

— Списак погинулих у пљеваљској бици 1. децембра 1941. године;⁷

— Књига народних хероја;

— Спискови студената на појединим факултетима предратног Београдског универзитета;

— Спискови ђака завршених разреда свих средњих школа у Црној Гори школске 1940/41. године.

Већина ових података могла је да ми послужи само као *помоћно средство* за сачињавање спискова, јер у једнима уз имена нијесу назначена занимања, а у другима није било никаквих података о томе да ли су били активисти или симпатизери — нити какво су држање имали током НОР-а Стога сам, поред поменутих извора, мора да *консултујем преживјеле учеснике тринаестојулског устанка (организаторе и активисте) са територије цијеле Црне Горе*. Консултовао сам око 130 другова, чија сам имена приложио уз Списак интелектуалаца који су за вријеме капитулације Југославије живјели и радили у Црној Гори. Настојао сам да за сваку предратну административну општину имам по једног

³ Учињен је изузетак, у првом списку, за свега 3—4 који су били у устанку веома активни.

⁴ У списак нијесу могли бити увршћени они угледни интелектуалци из Федералистичке странке који су крајем 1941. и почетком 1942. год. били активни у НОП-у, али у почетку нијесу били за устанак против Италијана.

⁵ Издања 1, 3, 4 и 5. пролетерска бригада „Војно дело“. Они су, скоро без изузетака, активно учествовали у Тринаестојулском устанку.

⁶ Војо Тодоровић, „Подгорички срез у тринаестојулском устанку“, ВИЗ, 1945; Радован Лекић, „Андријевићки срез 1941—1944“, Цетиње, 1961; Перо Крстајић, „Дурмитор у НОВ и Револуцији“, Титоград, 1966.

⁷ Јован Бојовић, *Историјски записи*, 1963, књ. XX, св. 4.

или више консултаната. У идентификовању појединаца најчешће се ишло од села до села. Уједначавање критеријума пало је у дио (и одговорност) писцу ових редова.

Разумљиво је, спискови сачињени на овај начин *неизбјежно су морали бити непрецизни*. У њима најчешће има пропуста двије врсте: прво, сигурно је да сви активни учесници устанка (из заборава) нијесу обухваћени овим списковима; друго, има непрецизности (најчешће) у погледу занимања појединаца.⁸

Писац ових редова је у потпуности свјестан недостатака списка које је сачинио, као и политичке и моралне осјетљивости кад се ради о овој врсти посла. Но и поред тога, он је преузео на себе ризик и одговорности да их сачини, убијеђен да и овакви какви су у основи одговарају својој намјени, и да су (и поред недостатака) *довољно поуздани* да послуже за анализу и закључке које тема овога рада захтијева и намеће.

II

Свака анализа која тежи ка *цјеловитој обради* учешћа интелигенције у устанку мора прије свега поћи од података о броју *интелектуалаца у односу на број становништва тадашње Црне Горе*. На жалост, таквим подацима данас не располажемо. Последња комплетна статистика Краљевине Југославије (из 1931. године) не садржи класификацију података какви су нам потребни за овај рад. Поред тога, у деценији пред рат (1931—1941. године) наступиле су огромне промјене у бројности интелигенције у Црној Гори. О томе је, свакако било података у архиви Зетске бановине, али је њу однио вихор времена.

Једини начин да се колико-толико комплетира слика о броју интелигенције у Црној Гори био је да се утврди колико је њих завршило средње школе између два свјетска рата. Те сам податке највећим дијелом прикупио из годишњих извјештаја које је издавала већина школа у Црној Гори, као и из школских архива.

Према *непотпуним подацима*, та би слика изгледала онако као што се види из сљедећег прегледа:

⁸ Најчешће се ради о замјени звања: „дипломирани студент“ и „студент“ или „студент“ и „средњошколац“.

Врста школе	Мјесто	Школска година	Завршило школу ⁹
I и II гимназија	Подгорица	1919/20. до 1940/41.	1072 ¹⁰
Реална гимназија	Никшић	1920/21. до 1940/41.	770
Реална гимназија	Цетиње	1918/19. до 1940/41.	687
Реална гимназија	Беране	1922/23. до 1940/41.	577
Реална гимназија	Котор	1918/19. до 1940/41.	504
Реална гимназија	Пљевља	1924/25. до 1940/41.	444
Државна учитељска школа	Цетиње	1929/30. до 1940/41 ¹¹	280
Православна богословија ¹²	Цетиње	1925/26. до 1940/41.	289
Трговачка академија	Подгорица	1933/34. до 1936/37. 1939/40. и 1940/41.	99 76
Мјешовита учитељска школа	Херцег-Нови	1925/26. до 1939/40 ¹³	79

Не располажемо подацима о броју Црногораца који су завршили средње школе у другим крајевима Југославије (првенствено у Србији, Космету и Војводини), а који није мали.

Познато је да је више стотина црногорских средњошколаца из гимназије отишло у разне официрске школе и да су постали

⁹ За највећи број школа подаци се односе на завршену матуру, а за понеке на завршени VIII разред (разлике су, у ствари, минималне).

¹⁰ Василије Филипковић, „50 година матуре у Титограду“, Просвјетни рад, 1971, 7—8. Од истог аутора: „Педесет година рада гимназије у Титограду“, „Сусрети“, Титоград 1962, бр. 9—10.

¹¹ Недостају подаци за школску 1938/39. год. Урачунато је и једно одјељење Педагошког курса, које је било у рангу завршене Учитељске школе.

¹² Архива Митрополије, Цетиње. Недостају подаци за три школске године. Око трећина ђака ове школе била је из других крајева Југославије.

¹³ Недостају подаци за школске: 1924/25. и 1938/39.

официри. Исто тако, један број је из виших разреда средњих школа отишао у службенике (чиновнике).

Школске 1938/39. године на Београдском универзитету (укључујући факултете у Скопљу и Суботици) од укупног броја студената било је око 17% Црногораца. Од свих који су на Правном факултету у Београду (најбројнијем на универзитету) притимло диплому 1939. и 1940. године било је 21% Црногораца, мада је становништво Црне Горе у то вријеме чинило само 2,4% становништва Југославије.¹⁴

У VIII разредима гимназије, и њима равним, било је у Црној Гори школске 1940/41. год. (уочи устанка) преко 500 ученика.

Када је ријеч о бројности интелигенције, онда је из емпиричког посматрања познато да је Црна Гора непосредно пред II свјетски рат задовољавала највећим дјелом своје основне потребе у управном, просвјетном и здравственом кадру. На другој страни велики број њених интелектуалаца службовао је у другим крајевима Југославије: у Србији, Војводини, Космету, Македонији, Босни и Херцеговини и Хрватској. Познато је, такође, да су сви (иначе мали) срезови у Црној Гори, осим једнога, имали средњу школу, а Цетиње и Подгорица и по три средње школе, док средње школе нијесу имали многи срезови у Македонији, Србији, Босни и Херцеговини и Хрватској. На основу свега тога може се сматрати да је Црна Гора имала четрдесетих година релативно најбројнију интелигенцију у предратној Југославији.

Како се може објаснити парадокс да највише интелектуалаца има најсиромашнији дио Југославије, земља у којој је 1909. год. било свега око 45% писмених мушкараца¹⁵ (а неписмена огромна већина женског становништва) и која до 1941. год. није имала ни једну једину високу и вишу школу?

Познато је да је историја Црне Горе пуна крупних противрјечја и чудноватости. Ово је свакако једна од највећих. Она се може објаснити само проматрањем економских, историјских, друштвених и психолошких услова живота и особености Црногораца.

Црна Гора је била изразито пољопривредна земља. 1909. године у градовима је живјело свега 15,57% становништва,¹⁶ а тај број је веома споро растао, тако да је и 1938. год. скоро 80% становништва живјело од пољопривреде.¹⁷ Пољопривреда је била веома уситњена и скстезивна. До диобе земље (домаћинства) нарочито је дошло крајем XIX вијека, најчешће због високе стопе пораста становништва. Тако је нпр. 1899. год. 50—70 породица

¹⁴ Архив за раднички покрет, Београд, Збирка Београдски универзитет, Вара 4., и књига дипломираних на Правном факултету.

¹⁵ Боко Пејовић, „Развитак просвјете и културе у Црној Гори од 1852—1916“, Цетиње 1971, стр. 201.

¹⁶ Др Жарко Булајић, „Аграрни односи у Црној Гори“, Титоград, 1959, стр. 16.

¹⁷ Спасоје еМденица, „Привредни развитак Црне Горе 1918—1941“, Титоград 1959.

живјело тамо гдје је прије 50 година било свега 7 породица.¹⁸ Дробљењем имања, становништво је још више осиромашило. На једног становника долазило је 1910. год. свега 3/4 рала оранице.¹⁹ Због пренасељености, недостатка земље и њеног слабог квалитета, климатских непогода и екстензивног начина обраде земље — владало је изузетно тешко економско стање огромне већине становништва, посебно и због тога што је стопа прираштаја становништва у Црној Гори била веома висока. Глад и љута немаштина били су најчешћи гости већине сеоског становништва. Пошто је црногорска привреда била неразвијена,²⁰ није било скоро никакве могућности за преливање сеоске сиротиње у индустрију, занатство и промет. Реално су постојала само два излаза (за оне који се нијесу иселили из Црне Горе): ићи у печалбу и школовати дјецу.

Црногорско становништво је кроз вјекове испољавало висок степен покретљивости и отпорности кад се радило о борби за животни опстанак. То је испољило и у овом периоду, одлазећи на радове у друге земље и континенте. Колике је размјере то узимало најбоље се види из података да се 1. маја 1912. год. 26% црногорских војних обвезника налазило на раду у иностранству (већином у Америци).²¹

У горком и несигурном печалбарском хљебу обијајући по свијету, Црногорци нијесу видјели довољну могућност изласка из биједи за нове нараштаје, (а све су слабији били изгледи и за запошљавања ван земље). Још мање су то могли постићи диобом ионако сиромашних домаћинстава или радом на мајушним парцелама земље. По природи бистри и довитљиви, они су схватили да се такав излаз мора тражити у школовању дјече. Бити чиновник („господин“) значило је имати обезбјеђену материјалну егзистенцију. Поред тога, сваки ишколован човек могао је да помогне или сам школује којег од своје браће и рођака. Што мање мушке дјеце остане на селу, и тамо ће живот постати сношљивији (имања се неће дијелити). Једном ријечју, знатан дио становништва је у школовању видио једини излаз из вјековне биједи и пут у бољу будућност. Из таквих економских потреба и разлога јавио се у Црној Гори, посебно међу сеоском сиротињом, веома снажан полет да се дјеца масовно школују. Томе је доприносило и веома изражено потцјењивање (од стране сеоског становништва) занатства и трговине (сматрани су недостојним занимањима, са најнижим друштвеним угледом).

¹⁸ Ђоко Пејовић, „Исељавање Црногораца у XIX вијеку“, Титоград 1962, стр. 248.

¹⁹ Исто, стр. 249.

²⁰ Таква неразвијеност владала је чак и 1938. г. Док је нпр. у Словенији те године на 100 становника било 57 радних мјеста, у Црној Гори је било свега једно (Спасоје Меденица, наведено дјело).

²¹ Ђоко Пејовић, „Исељавање Црногораца у XIX вијеку“, стр. 449.

Убрзани развој **црногорске државе**, и капиталистичких друштвених односа, крајем XIX вијека такође је захтијевао младу интелигенцију, јер се стварање модерне државе без ње није могло ни замислити. Црна Гора је у ратовима 1876 — 1878. територијално удвостручена. Јачао је централни апарат државне власти, а разгранавала се мрежа чиновничког апарата. Школска мрежа је била неразвијена.²² Најнужнији (мали) дио интелигенције школовао се тада (за војне и цивилне послове) у иностранству. То није могло да задовољи потребе и жеље за школовањем. Младићи су, нарочито из сјеверних крајева Црне Горе, одлазили на школовање у Србију.²³ Знатан број њих могао је од куће добити једва средства за пут, а тамо се морао сам сналазити да се издржава и учи.

У вријеме балканских ратова Црна Гора се поново скоро удвостручила, а друштвени односи се све више развијају под окриљем и утицајем трговачког капитала. Грађанско друштво се све брже развија. Потребе, (а и могућности) за ширењем и модернизовањем државног апарата и јачањем интелектуалног друштвеног слоја постају све веће и прече. Да би се задовољиле, формирају се непосредно прије и после балканских ратова ниже гинмазије у Подгорици, Пљевљима, Беранама, Пећи и Никшићу — а Цетињска нижа гимназија се претвара у вишу. Истовремено, нагло се шири мрежа основних школа. Али, вихор првог свјетског рата и окупација прекинули су овај велики замах и успон образовања у Црној Гори.

Црногорска монархија вјеровала је да стварањем услова за масовније школовање дјецe са села и из града привући интелигенцију на своју страну, и тиме добити нови и снажан ослонац за учвршћење своје власти, а посебно у борби против србијанске династије око примата у стварању нове и веће (југословенске) државе. Међутим, њена очекивања се нијесу обистинила, већ су догађаји кренули сасвим супротним правцем. Нова и млада црногорска интелигенција упознала је кроз школовање (образовање) цјелину и смјерове друштвених кретања, и сва преимућства друштвених поредака у којима се поштује и његује социјална правда и слобода човјека — и зато је постала најљући противник (опозиција) апсолутистичкој владавини краља Николе. Истовремено, млада интелигенција се упознала са величином и значајем југословенске идеје и пригрлила је свом снагом. Она је постала главни расадник бораца против црногорског сепаратизма и водећи друштвени слој у борби за уједињење Црне Горе са Србијом.

²² Све до 1907. год. у читавој Црној Гори постојала је само једна нижа гимназија и Богословско-учитељска школа (обје на Цетињу).

²³ Уочи балканског рата тамо се школовало 300—400 младина, већином Васојевића (Ђоко Пејовић, „Исељавање Црногораца“, стр. 443).

На то је утицала и чињеница да је међу црногорским интелектуалном омладином била снажно укоријењена идеја о уједињењу Црне Горе са Србијом.

И нова држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, имала је потребе за масовнијим школовањем црногорске омладине. Великосрпска буржоазија је то чинила из три основна разлога: прво, сматрала је и рачунала да су црногорски интелектуалци (и Црногорци уопште) „најчистији Срби“ и да ће они као чиновници широм нове државе бити највјернији спроводници њихове хегемонистичке политике; друго, рачунала је да ће масовним школовањем црногорске омладине на вишим школама у Србији и фаворизовањем Црногораца — чиновника у другим крајевима земље, придобити интелигенцију Црне Горе и тиме олакшати себи посао да угуши било какву идеју о црногорској националној индивидуалности; треће, немајући намјеру да улаже крупнија финансијска средства у привредни развој Црне Горе, владајуће снаге краљевине СХС „сматрале да ће масовније отварање школа бити „награда“ Црногорцима за њихову вишевјековну борбу за „интересе Српства“, и да ће се тим путем дијелом ублажити и тешко економско стање у Црној Гори. При томе и локалне власти у Црној Гори, под утицајем грађана, вршиле су снажан притисак на владајуће кругове, за отварање школа, јер су у томе видјеле могућност да се дио нових нараштаја извуче из тегобног живота. У том циљу, ниже гимназије у Црној Гори одмах се последице рата претварају у више, оснива се учитељска школа и понека пољопривредна и домаћинска (женска) школа. Привредна неразвијеност Црне Горе између два свјетска рата давала је печат цјелокупном школству. Цио систем средњег образовања припремао је младе искључиво за студије и за ниже службенике.

Одлучност и ентузијазам црногорских породица да школују што више дјеце не могу се разумјети и објаснити ни без сагледавања историјских услова у којима су Црногорци живјели. Интелигенција се у Црној Гори није стварала на развијеној материјалној култури, већ у борби народа за опстанак и националну слободу, коју су водили слободни сељаци — опијени националним заносом. У тој борби изграђивала се веома развијена **самосвијест народа и својерстан али богат духовни живот**. Иако формално неписмен и необразован, народ је и те како био „животно писмен“, што се најбоље види из „Горског вијенца“, из дјела Марка Миљанова, Вука Караџића, Јована Цвијића, Љубе Ненадовића, Валтазара Богишића, Ровињског, Холечека, Геземана и других. Код Црногораца се у конкретним друштвено-историјским условима веома развила склоност умовању. Натјецање духовним оружјем било је омиљено и распрострањено: у досјетљивости, духовитости, бесједништву, епском стваралаштву, краткој причи, познавању народних пословица и у тужбалицама. Паметни и разборити људи били су одувијек на високој цијени („Јунак паметноме коња води“). Народ таквих духовних својстава, и богатог историјског и животног искуства, сасвим је јасно уочио да се завршетком балканских ратова и првог свјетског рата окончава његова вјековна оружана борба за опстанак, и да наступа друкчије ври-

јеме у којем самопотврђивање треба тражити на новом фронту — првенствено у школовању нових нараштаја. Умјесто мача, ваљало се латити знања и науке. Стога је негдашње такмичење у јунаштву све више уступало мјесто такмичењу у школовању омладине.

И **социјално-психолошки** моменти имали су знатног утицаја на масовни одлазак омладине у средње и више школе. Одлучност и самопоуздање, који су се формирали код Црногораца кроз вјековну борбу — засновани на свијести да нема тешкоћа које се не могу савладати — били су снажна потпора сазријевању свијести да се сиромаштво може преовладати новим прегалаштвом и пожртвовањем и одлучношћу. Ови квалитети већине становништва допринијели су животном оптимизму и ријешености знатног дијела сиромашних родитеља да школују своју дјецу без обзира на оскудице и невоље, а на другој страни — дјеци тих родитеља уливали су поуздање, издржљивост и окретност да се и са најминималнијим материјалним средствима пробијају кроз школе и живот. За масовност школовања црногорске омладине било је одлучујуће и то што је она била природно на високом ступњу духовне даровитости. Захваљујући веома сложеним и тешким животним, ратничким и природним условима, Црногорци су се формирали у људе живог духа и бујне маште — бистре и оштроумне. Родитељи су увидјели да им дјеца имају дара за учење. То им је давало подстрека да се и у тешким материјалним условима жртвују до крајњих граница не би ли им дјеца завршила школе. И, на крају, не треба занемарити чињеницу да су сиромашни ђаци често боље учили од оних богатијих. То је сиромашним слојевима становништва пружало **нове шансе да се успјешно такмиче са богатијима од себе**. Наступило је вријеме да се путем школовања дјелом ломи чврсти хијерархијски поредак „главарства“ и „кућа“, и да млади и школовани људи „извуку“ своје сиромашне породице у поље већег друштвеног угледа. Тежња ка томе циљу и његово остварење увијек су међу Црногорцима рађали снажне подстреке за велика прегнућа.

Дакле, сви побројани и укратко објашњени услови и чиниоци укупно су дјеловали и допринијели да Црногорци своју омладину масовно шаљу у средње и више школе, мада је, разумије се, било доста и оних који то нијесу успјели да учине.

III

Бројност, начин учешћа и улога интелигенције у тринаестојулском устанку не могу се објаснити без претходног сагледавања, бар у најнужнијем оквиру, у каквим је условима дјеловала, и како се идјено-политички формирала између два свјетска рата — када се КПЈ припремала за извођење оружане револуције.

У периоду развоја капитализма, уопште карактеристично је да интелигенција не наступа као самостална друштвена снага, ни-

ти као хомоген друштвени слој. Она је нехомогена по класном поријеклу, идеолошкој припадности и друштвеној функцији. Стога се по правилу у свим крупнијим друштвеним кретањима цијела: њен прогресивнији и борбенији дио приступа револуционарним и ослободилачким покретима, док остали дио грчевито брани позиције буржоазије. Ову диференцијацију је нарочито подстакла и продубила октобарска револуција.

Послије 1918. год. интелигенција се у Црној Гори углавном поцијепала на **три дијела**: најборбенији (претежно млађи) дио је приступио радничком покрету; други дио је постао активан ослонац грађанским српским партијама; а трећи дио је остао у оквиру сепаратистичког покрета („федералисти“).

Интелигенција која се определијелила за револуционарни покрет **расла је и васпитавала се под окриљем КПЈ**, авангарде радничке класе. Она је активно учествовала у револуционарном покрету, пролазећи кроз његове плиме и осеке, кроз његове успоне и кризе. Разумљиво, главни токови и облици револуционарне борбе између два рата увелико су условљавали бројност и квалитете напредне интелигенције. На другој страни, она је својом активношћу и пожртвовањем доприносила јачању радничког покрета у Црној Гори.

Четири су карактеристична периода у развоју револуционарног покрета у Црној Гори између два свјетска рата: први, стварање КПЈ и велики револуционарни полет (1919—1920); други, нагло осипање и слабење револуционарног покрета (1921—1931); трећи, оживљавање револуционарне борбе (1931—1935); четврти, израстање КПЈ и снага које су је слиједиле у најјачу политичку снагу у Црној Гори (1935—1941). Сваки од ових периода карактеристичан је по садржају, облицима и успјеху револуционарне борбе. Они су различити и по броју и начину учешћа интелигенције у њима.

Постојао је читав низ објективних услова да се комунистички покрет дубоко укоријени и брзо прошири у Црној Гори, мада је она имала малобројну радничку класу.²⁴

Већ 1918. год. у Црној Гори је дошло до обнављања ранијих и формирања нових радничких друштава и синикалних организација. Она су подизала класну свијест радника, који су иначе бездушно експлоатисани. Ове организације постале су основица и стјечиште револуционарне дјелатности. Као и у осталим дјеловима Краљевине СХС, тако је радничка класа и у Црној Гори по својим историјским интересима била напрогресивнија снага друштва и најзаинтересованија за његове револуционарне измјене.

²⁴ У Црној Гори и Метохији било је 1927. год. свега 7.863 радника, од којих 2.072 индустријска (Њико С. Мартиновић, „Раднички покрет у Црној Гори под руководством Јована Томашевића (1918—1924)“, Београд 1955, стр. 27.

Она је била **главни револуционарни субјект** велике историјске прекретнице пред којом је стајао црногорски народ са својим неријешеним социјалним и националним питањем.

Поред големог сиромашног сељаштва, о чему је било говора у претходном поглављу, на црногорском селу је владала и аграрна пренасељеност.²⁵ Већих јавних радова није било. Свему томе су се надодали вишегодишњи терор; пљачка и незакоње државног апарата и војске над знатним дијелом сељаштва, које је било незадовољно начином уједињења са Србијом и помагало је зеленашки покрет. **Сељаштво је и социјално и национално било веома незадовољно.** Оно је било велика потенцијална револуционарна снага и природни савезник радничке класе.

За развитак комунистичког покрета у Црној Гори било је веома значајно да је **прва пролетерска револуција победила баш у Русији.** Везе Русије са Црном Гором биле су кроз вјекове чвршће неголи са било којим другим словенским народом. У Црној Гори се кроз историју развио прави култ према Русији. Он је сада добио нови садржај и замах, јер је продубљена и учвршћена нада да ће Лењинова Русија срушити моћ свјетског капитала и донијети срећан живот свим сиромасима свијета.

И читав низ **историјских и морално-психолошких чинилаца** доприносио је брзом ширењу комунистичких идеја у Црној Гори. Вјековна борба против освајача развила је међу Црногорцима љубав према слободи и правди, која је доминирала њиховим психичким бићем и моралним животом. Црногорци су солидарно и одлучно помагали борбу околних народа за слободу. Идеали заједничке борбе били су најсветија ствар, а жртвовање себе за опште интересе основни закон живота. Црногорци су кроз историју ношени дјелима великог замаха, а комунизам је управо такав и био, јер су његове велике и прогресивне идеје потресале читав свијет. Њихови дуготрајни ратови за слободу рађали су херојску етику, ослободилачки хуманизам и људскоћу (чојство), који су се приближавали комунистичком хуманизму и моралном кодексу. Кроз историју формиран бунт и борбеност Црногораца такође су погодовали брзом прихватању нових револуционарних идеја.

У таквим конкретним друштвено-историјским приликама ступила је на позорницу прва комунистичка интелигенција у Црној Гори. Као и у другим земљама, интелигенција је и овдје револуционарном покрету давала прве идеологе.²⁶ Они су теоријски уопштавали интересе радничког покрета, изграђивали основе ре-

²⁵ Док је у Војводини на 100 ха оранице био 81 становник, у Црној Гори било их је 236 (Мијо Мирковић, „Економска структура Југославије 1918—1941“, Загреб 1952, стр. 36).

²⁶ Ова законита појава објективно је условљена. Друштвена подјела у капитализму омогућава интелигенцији да на основу објективних историјских потреба прва спозна и ствара најнапреднију друштвену свијест, и да теоријску и идеолошку свијест уноси у редове пролетеријата.

волуционарне идеологије и доприносили конкретној разради програма и политике револуционарне радничке авангарде.

Црногорски комунисти — интелектуалци, на челу са Јованом Томашевићем, схватили су марксизам не само као науку већ првенствено као револуционарну идеологију, намијењену да радикално измијени свијет. Полазећи од тога, развили су снажну пропагандну дјелатност и политичку борбу у народу. Истовремено, прионули су на посао да политички организују раднички покрет, јер су били свјесни да објективни услови нијесу сами собом довољни за побједу Револуције, већ да је потребно да револуционарне идеје овладају масама како би постале несаломива снага.

Повољни објективни услови и велика активност комуниста и њихових симпатизера убрзо су се слили у велику и значајну побједу КПЈ на парламентарним изборима за конституанту (28. XI 1920.). Она је на њима добила 39% гласова у Црној Гори и 4 посланичка мјеста. Међу изабранима била су три интелектуалца (Јован Томашевић, адвокатски приправник; Павле Жижих, учитељ, Живојин Цветковић, професор).²⁷

Захваљујући овако крупној побједи, КПЈ је од првог дана ухватила широке коријене међу радницима, сиромашним сељацима и борбеном интелигенцијом. Повјерење маса у њен програм и политику био је крупан капитал на њеном даљем револуционарном путу.

На стварању КПЈ у Црној Гори, поред Томашевића, истичали су се: Бошко Радановић, Станко Драгојевић, Марко Машановић, Васо Срзентић, Радован Пулевић, Богдан Вујошевић, Јован Малишић, Ниша Милановић, Петар Драговић, Лабуд Кусовац, Никола Ковачевић, Гојко Самарцић, Лазар уровић и др. Ови млади и умни људи тек су се били озбиљније почели упознавати са марксизмом, и то са његовим изворним језгром, јер у Црној Гори није раније било социјал-демократског покрета нити ревизионистичког искривљавања учења класика. Стога су се одликовали радикализмом и бескомпромисношћу, што их је у политици понекад водило у нееластичност. Били су велики идеалисти, одани своме народу и свјетској револуцији; посједовали су склоност за страствену агитацију, били су борбени и испољавали су више наклоности за директан јуриш на непријатељске позиције него за стрпљив и прецизан организаторски рад. Њихова је велика заслуга што су, заједно са најистакнутијим комунистима радницима и сељацима, одиграли пионирску улогу у стварању КПЈ у Црној Гори и Боки. Они су успјешно повезивали трајне вриједности традиције Црногораца са комунистичком визијом будућности.

²⁷ Карактеристично је да су од 4 комунистичка посланика изабрана на листи КПЈ у Црној Гори двојица били Србијанци: један професор, а други радник. То, прије свега, говори о интернационализму почетног комунистичког покрета у Црној Гори.

Због наглог јачања револуционарног покрета у читавој земљи, и због великих успјеха КПЈ на изборима за Конституанту, буржоазија је ријешила да се што брже и одлучније обрачуна са радничким покретом. У том циљу, 29/30. децембра 1920. год. доноси Обзнану, а 2. августа 1921. Закон о заштити државе. Рад КПЈ је забрањен. Наступају хајке и прогони против радничког покрета. За његов развитак и у Црној Гори наступају веома тешка времена.

Још веома млада, идејно незрела и организационо неучвршћена, КПЈ у цјелини — па ни у Црној Гори — није била способна да се одупре бруатлном настртају буржоазије. Покушаји групе доктора Вукашина Марковића (1921—1924. год.) да подигне народ на оружани устанак био је нереалан и безуспјешан, и у ствари је био израз револуционарног нестрпљења.

Наступило је нагло осипање редова КПЈ.²⁸ Међу њима су били и многи интелектуалци, за које се испоставило да су били случајни сапутници комунистичког покрета. Они нијесу хтјели да се изложе полицијским прогонима, захватила их је малодушност и пасивизирали су се.

Но ипак, најборбенији дио КПЈ наставио је дјелатност и у најтежим условима, комбинујући илегалне и легалне облике борбе. Нарочито је било значајно што су главни напори улагани за рад у синдикатима. То је учинило да се малобројна радничка класа у Црној Гори активира, и да се очува континуитет револуционарног рада — који је више замрао увођењем војно-монархистичке диктатуре (6. јануара 1929. год.).

Током читавог овог тешког (кризног) периода, рад КПЈ је био веома скучен и недовољно организован. Партијски рад се највише исцрпљивао активношћу форума,²⁹ и често се огледао у иницијативном дјеловању појединаца. У то вријеме Партија није имала изграђене и правилне ставове по националном питању. Њена је снага ослабљена и тиме што је један број њених најистакнутијих руководилаца (интелектуалаца) емигрирао у СССР.³⁰ Природно, њен је утицај у народу нагло слабио.

Међу интелектуалцима који су и у овим најтежим данима остали вјерни радничком покрету и истицали се активношћу били су: Јован Томашевић (умро 19. IV 1924. год.) Марко Машановић, Никола Ковачевић, др Вукашин Марковић, Брацан Брацановић, Станко Драгојевић, Божо Љумовић, Иван Милутиновић, Блажо Раичевић, Бошко Радановић, Радоје Вукчевић, Боцо Лазовић, Милан Радан, Грујо Петровић, Милован Ћетковић и др. Њима се придружује и читав низ младих интелектуалаца — комуниста Јо-

²⁸ У децембру 1924. г. КПЈ је у Црној Гори и Боки имала свега 100 чланова (Батрић Јовановић, „КПЈ у Црној Гори 1919—1941“, Војно дело, 1959, стр. 87).

²⁹ Тако је нпр. 1928. г. било свега 108 чланова КПЈ, а било је 4 окружна и 8 мјесних комитета.

³⁰ Др Вукашин Марковић, Никола Ковачевић, Брацан Брацановић, Јован Малишић, Марко Машановић, Гојко Самарџић.

ван Вукчевић, Гојко Гарчевић Лазо Церовић Радован Вукановић, Блажо Јовановић, Павле Ковачевић, Вука Вучићић, Саво Брковић, Милош Ђетковић, Љубо Вушовић, Милија Лаковић, Васо Раичковић и др.

Главна је заслуга интелектуалаца — комуниста у овом периоду што су својим пожртвовањем, самоодрицањем и активношћу помогли најборбенијем и најодлучнијем дијелу радничке класе да одржи континуитет комунистичког покрета у Црној Гори, и што су испољили знатан утицај на нове генерације интелектуалне омладине (средњошколске.) Они су и све успјешније у теорији и пракси негирали идеалистичку добронамјерност тзв. националне омладине (која је извршила безусловно уједињење Црне Горе са Србијом), и отпочели су да пројектују програме социјалног ослобођења и националне равноправности Црне Горе.³⁰

Послије двогодишње владавине шестојануарске диктатуре, црногорском народу је ситуација постала доста јасна. Црна Гора је и даље остала привредно неразвијена и веома сиромашна. У њој су све грубље гажени права и достојанство грађана. Национална права Црногораца нијесу била обезбијеђена, а нијесу се смјела ни поменути. Уз све то, од 1929. год. наступа свјетска економска криза, која је нарочито погодила сиромашну Црну Гору. Наступа нагли пад пољопривредних цијена и извоза стоке, и несташница житарица (за куповину). У индустрији се смањује производња, затварају се поједина предузећа и отпуштају се радници са посла. Затвара се и око 30 занатских и 40 трговачких радњи.³¹

Из оваквог економског и друштвено-политичког стања наступа период **оживљавања и снажења** револуционарног покрета у Црној Гори. КПЈ се све успјешније повезује са незадовољним масама. Она је у то вријеме у Црној Гори већ (углавном) била заузела исправне ставове по националном и сељачком питању. Под њеним руководством изводе се у прољеће 1932. год. велике демонстрације у Никшићу и Цетињу, а мрежа партијских организација почиње да се проширује и јача. Њено чланство се све чвршће повезује са радним масама града и села.

За овај период је нарочито карактеристично то што на политичку позорницу ступају **нове револуционарне генерације** младих радника, сељака и интелектуалаца. Оне нијесу биле, као старија генерација, заморене полицијским терором и напорним илегалним радом (без крупнијих резултата), нити су упознале горчину пораза КПЈ из 1921. године. Оне су у покрет уносиле свјежину, полет и смјелост. Биле су жедне знања, друштвене правде и борбе. Носиле су собом младалачку енергију, бунт и пркос. Нијесу се мириле са дубоко илегалним (секташким) облицима рада већ су

³⁰а Видјети чланке Гојка Самарџића у партијској штампи у периоду 1924—1926. године (Извори за историју радничког покрета у Црној Гори — и СР Црне Горе, Титоград, 1971. год., док. 190, 199 и 216).

³¹ Спасоје Меденица, наведено дјело.

захтјевале и биле одлучне да се пређе на ширу, масовну и јавнију политичку акцију.

У овој генерацији јавља се читав низ интелектуалаца који ће играти значајну улогу у црногорском (а неки и у југословенском) револуционарном покрету. Својом револуционарном активношћу тада су се истицали: Радован Вуковић Вукман Крушчић, Мићо Зечевић, Петар Радовић, Видак Марковић, Мирко Вешовић, Илија Гардашевић, Станко Жарић, Милутин Божовић, Блажо Смиљанић, Вукашин Радуновић, Радоје Вујошевић, Арсо Шкатарић, Никола Ђурковић, Никола и Ристо Лекић, Вук Кнежевић, Томаш Жижић, Васо Прља, Иван Вушовић, Вуксан Цемовић (сви погинули у НОР-у и Шпанији), као и: Јован Мариновић, Максим Горановић, Душан Влаховић, Митар Бакић, Радоња Голубовић, Јагош Јовановић, Крсто Попивода, Раде Ковачевић, Божана Вучинић, Светозар Вукмановић, Мило Јовићевић, Богдан Нововић, Јосиф Маловић, Вукоман Џаковић, Нико Вучковић, Милан Бандовић и др.

Истовремено, у црногорском револуционарном покрету се рађа значајна група младих књижевника, који се путевима социјалне литературе крећу ка усвајању комунистичке идеологије, и у раднички покерт: Милован Ђилас Ђорђије и Никола Лопичић, Стефан Митровић, Радован Зоговић, Радосав Љумовић, Јанко Ђоновић, Мирко Бањевић и др. Неки од њих ускоро постају активни партијски руководиоци.

Дјелатност обје ове групе убрзо се слива и прожима Већина њих школује се на Београдском универзитету, на којем је, иначе студирала огромна већина Црногораца.

Прва крупнија политичка акција ове генерације биле су велике вишедневне студентске демонстрације у Београду у новембру и децембру 1931. (настављене и у 1932. год.) — заједно са студентима из Србије, Босне и Херцеговине, Далмације и других крајева. Мада су ове жестоке демонстрације увелико носиле спонтан карактер незадовољних револуционарно-демократских опредјељених младих људи, имале су веома велики политички значај и у земљи и у иностранству. То је била прва масовна акција против монархистичке диктатуре у Југославији.³² То је био први израз општег народног незадовољства диктатуром. Демонстрације су наишле на симпатије и подршку народа.^{32а} Њихов посебан значај био је у томе што су изведене у пријестоници, у срцу Србије, гдје је директорски режим хтио да обезбиједи своје најјаче упориште. Због ових демонстрација Београдски универзитет није радио од новембра 1931. до јуна 1932. г.

Активност поменуте генерације у ствари представља **зачетак револуционарно-демократског студентског покрета**. Из њених

³² „Преглед историје СКЈ стр. 169.

^{32а} Београдски студенти су се у више махова, обраћали народу својим прогласима у 1931. и 1932. г. Један од њих налази се у Историјском архиву ЦК СКЈ (бр. 13185/VI 4—31).

редова се обнавља партијска организација на Београдском универзитету (од почетка 1932. год.). Од тада, комунисти почињу да преузимају вођење покрета на универзитету.

Сљедећих неколико година на овај универзитет стижу све масовније генерације студената Црне Горе, већ у гимназијама марксистичких орјентисаних. Међу њима су се по активности истицали: Ђоко Ковачевић, Слободан Шкерковић, Мијат Машковић, Мојсије Стевановић, Ђуро Стругар, Рифат Бурџовић, Душан Обрадовић, Милош Жугић, Бајо Секулић, Бранко Вељић, Милић Келановић, Љубо Царичић, Никола Никић, Свето и Владо Мартиновић, Никола Лабовић, Ратко Митровић, Јоле Врбица, Ђуро Каућелан, Ђина Врбица (сви погинули у НОР-у и Шпанији), као и: Владо Поповић, Нико Ђаконовић, Милован Вукотић, Бранко Драшковић, Велимир Јакић, Мишо Павићевић, Бранко Делетић, Војин Николић, Милинко Ђуровић, Данило Бојовић, Војо Ковачевић, Вељко Влаховић, Пуниша Перовић, Блажо Мраковић, Саво Јоксимовић, Мијат Вулетић, Филип Бајковић, Вељко Мићуновић, Пеко Дапчевић, Никола Вујановић, Драгиша Ивановић, Богдан Вујошевић, Бранко Машановић, Блажо Јанковић, Војин Ђерковић, Обрен Благојевић, Бранко Поповић, Дика Мариновић, Неда Божиновић и многи други.³²⁶

У ово вријеме (1933—35) долази до јачања и стабилизације студентског покрета до квалитеног скока у његовом развоју. Код већине студената-марксиста сазријева свијест да је њихова борба саставни и нераздвојни дио радничког покрета, а КПЈ све чвршће преузима у своје руке руковођење студенстким покретом. Ова је генерација студената, упоредо са борбом за демократизацију земље и извојевање аутономије универзитета, водила смишљене и упорне акције за питања која су се најнепосредније тичала студентског живота: оснивањем менза, укидање високих такса и школарине за сиромашне студенте, јефтинеције набављање уџбеника и сл. Тим путем су комунисти успјели да се чврсто повежу са животним интересима већине студената и да стекну њихово повјерење. Тај процес је још брже текао кад су комунисти 1934. (и почетком 1935. год.) преузели у своје руке већину стручних студентских удружења, и кад су о октобру 1934. основали Акциони одбор студентских, стручних, економских и спортских удружења.

Ове генерације су **удариле снажне темеље студентском покрету**, које се све чвршће повезивао са борбом радничке класе и угњетених народа Југославије. Оне су те крупне успјехе постигле организованим политичким радом и кроз многобројне и честе политичке и физичке окршаје против полиције и режимских профашистичких студентских група (штрајкови, демонстрације, Ви-

³²⁶ У генерацијама 1933—38. г. било је само на Београдском универзитету близу 400 студената-активиста из Црне Горе (Милија Станишић, „Учешће студената из Црне Горе у револуционарном покрету Беопр. универзитета“ — Саопштење на симпозијуму „Три деценије револуц. збивања у Београду (1920—1950), јануара 1975. г.).

шеградских концентрациони логор 1935. год.³³ погибија Мирка Срзентића, 1935. г., а 1963, и Жарка Мариновића).

Из редова ове генерације студената јавља се, читав низ младих партијско-политичких руководиоца, чије је тежиште рада било у Црној Гори: Вељко Зековић, Јефто — Чајо Шћепановић, Станко Жарић, Бранко — Кађа Петричевић, Будо Томовић, Саво Лубарда, Васа Павић, Ђуро Меденица, Живко Жижић, Велимир Богавац, Милош Пајковић, Видо Шошкић, Војин и Радосав Поповић и др. Они су допринијели ширењу и учвршћивању мреже партијских и скојевских организација у Црној Гори. У томе су им помагали студенти који су за вријеме школских ферија долазили у своја родна мјеста.

На основу резултата постигнутих у периоду буђења револуционарног покрета, партијска организација у Црној Гори 1935. год. израста у једно од најјачих у земљи^{33а} и има 610 чланова, 143 ћелије, 8 окружних и 20 мјесних комитета. Овако снажна, узела је на основу одлука Сплитског пленума КПЈ од 1935 — курс ширења и јачања класног савеза радника, сељака и интелигенције, водећи борбу на платформи стварања Народног фронта слободе у Црној Гори, који се залагао за њена економска, политичка и национална права.

КПЈ се енергично заузела, уз непосредно ангажовање политичког и организационог секретара ПК КПЈ, за рад у **синдикатима**. Успјела је да преузме руководеће позиције у Обласној управи УРС-а, оснивала је синдикална вијећа по градовима и отпочела да преко синдиката води ширу борбу за свакодневно побољшање економског и социјалног положаја радника — као саставни дио борбе за револуционарни друштвени преображај. Отпочео је и ширио се талас радничких штрајкова — нарочито у Подгорици: 1935. год. седмодневни штрајк столарских радника; 1937. једномјесечни штрајк грађевинских радника и сродних струка; у септембру 1938. штрајк молерско-фарбарских радника који је трајао 26 дана; у октобру 1939. штрајк око 1500 радника дуванског монопола.³⁴ Већина штрајкова успјешно се завршила. За јачање револуционарног покрета у Црној Гори они су били значајни и из слједећа два разлога: 1) у њима је долазило до јачања солидарности (са радницима) осталог дијела грађанства и сељаштва из околних села, и 2) из штрајкачког покрета израстали су (из радничких редова) нови чланови Партије³⁵ и синдикални руководиоци.

У овом периоду Партија врши снажнији и смјелији продор на село. На иницијативу ПК КПЈ оснива се у новембру 1937. дру-

³³ У Вишеградски логор је било спроведено 46 студената, од којих су 25 били Црногорци по списку који је објавила Милица Дамјановић у својој књизи „Напредни покрет студената БУ“, књ. II, Нолит, Београд 1974, стр. 172 и 163).

^{33а} „Преглед историје СКЈ“, стр. 213.

³⁴ Балтрић Јовановић, н. дј.

³⁵ Од 1932. до 1941. г. број радника у КПЈ у Црној Гори био је око 2—3 пута већи у односу на њихов проценат, у броју укупног становништва.

радника и сељака. Међутим, провалом која је наступила ван граница Црне Горе, полицији је у последњем моменту успјело да осујети одлазак ове бројне групе. Но, један број комуниста-интелектуалаца из земље и иностранства успио је да се (групно или појединачно) пребаци у Шпанију. Међу њима су били: Вукашин Радуновић, Радосав Љумовић, Милун Божовић, Токо Ковачевић, Мијат Машковић, Мојсије Стевановић (сви погинули у Шпанији), Мирко Ковачевић (погиноу у НОР-у), Мирко Марковић, Владо Поповић, Вељко Влаховић, Пеко Дапчевић, Данило Лекић, Вељко Ковачевић, Ратко Вујовић, Бранко Спасић, Милован Ђетковић, Грујо Петровић. (Већина њих је имала значајну улогу у НОР-у, а посебно у стварању наше револуционарне војске и у руковођењу са њом).

И у студентском покрету на Београдском универзитету низали су се у овом периоду крупни успјеси КПЈ. У годинама 1936—1941. студентски покрет израста у **масовну политичку организацију свих напредних студената**. Најзначајније је било то што се исковало чвршће јединство свих напредних политичких група на Универзитету, под руководством комуниста. 1938. год. ствара се Уједињена студентска омладина, чију су главну групацију чинили Народни студент.³⁹ Јединствени студентски покрет појачао је рад у стручним економским и културним удружењима; формирали Народни студенти.³⁹ Јединствени студентски покрет појачао одбор студентских удружења и Мировни студентски одбор; у марту 1937. год. покренут је лист „Студент“ Студенти у Београду масовно и веома активно учествују у читавом низу значајних манифестација и демонстрација: против Љотића, приликом доласка у Београд фашистичких министара Италије и Њемачке грофа Тана у Фон Нојрату; манифестују приликом доласка чешког државника Бенеша и Француског министра спољних послова Делбоса; у 1938. митингују против Аншлуса Аустрије и у корист Чехословачке. У годинама 1939—1941. долази у Београд до много чвршће повезаности у акцијама међу радницима и студентима, што се посебно манифестује у крвавим демонстрацијама 14. децембра 1939. год., у великом тромјесечном аеронаутичком штрајку (1940. год.), и 27. марта 1941. у највећим манифестацијама које је Београд икад доживио.

У овом периоду, генерације из Црне Горе, биле су све масовније — а у гимназијама су већ биле прошле кроз „скојевску школу“ Да би се они што више активирали, успостављени су као облик рада и скупови „Народних студената“ по срезовима. Ови састанци су били и теоријски и практични. На њима се често расправљало о политичком стању по црногорским срезовима и доношени закључци о обавезама и задацима београдских студената

³⁹ „Народни студенти“ су облик политичког организовања студената комунистички оријентисаних, Због њихове масовности по факултетима, отпала је потреба да у овом периоду на Универзитету постоји и организација СКОЈ-а.

та према родном крају (одлазак у агитацију пред изборе, издавање прогласа, слање напредне литературе, задаци студената за вријеме ферија и сл.).

Каква је била улога црногорских студената у револуционарном покрету на Београдском универзитету може се дијелом видјети и из сљедећих података: у новембру 1939. год. они су чинили 62% од укупног броја чланова Партије на Универзитету,⁴⁰ 40% на Правном факултету било их је 1941. око 60%; на Техничком и Медицинском факултету око 50%; а на Филозофском факултету 1941. год. око 35%.⁴¹ од 1932 — 1941. год, од 8 секретара Универзитетског партијског комитета шесторица су били Црногорци: Јован Мариновић, Ђоко Ковачевић, Рифат Бурџовић, Владо Поповић, Војин Николић и Никола Никић;⁴² предсједници Акционог одбора стручних студентских удружења били су први предсједник Вељко Влаховић, студент технике (1934. г.), Ратко Митровић, студент права (1936. г.), Војо Деретић, студент технике (1937. г.), Никола Вујановић, студент права (1939. г.),

Црногорски студенти су били активни и на другим универзитетима (факултетима) у земљи. То је у првом реду била последица масовности и снаге комунистичког покрета у Црној Гори, из којег су они израстали.

На Загребачком универзитету није се школовао велики број Црногораца (10—15%), али они су били веома активни у изградњи тамошњег студентског покрета, која се карактерисала жестоком политичком борбом и физичким окршајима против бројних и живих усташких и ХСС-овских групација. На овом универзитету су се истицали својом активношћу и борбеношћу: Арсо Шкатарић, Никола Лекић, Бранко Радичевић, Вук Кнежевић, Војо Биљановић (1940. г. био је секретар Загребачког универзитетског комитета КПЈ), Нико Пајевић, Иво—Ђани Поповић, Бранко Спасић, Душан Ражнатовић, Драго Дапчевић, Бранко Биљановић, Ђина Врбица, Бојана Ивановић, Васиљка Лазовић, Војо Милачић, Ђорђије Маркуш, Александар — Леко Радевић, Рашко Поповић, Бранко Вучинић, Симон и Вељко Ђуришић, Радомир Бабић, Војо Р. Ковачевић, Видоје — Кеша Ђуровић, Димитрије Маренић, Мито Савићевић, Момо Савићевић, Нико Перовић, Милорад Пипер, Радослав Јованчевић, Томаш Перовић, Вељко Ј. Ковачевић, Гојко Дарић и др,

У Скопљу, на Филозофском факултету (других није било), школовао се приличан број студената из Црне Горе — највише за-

⁴⁰ Аутору су овај податак дали Бошко Ђуричковић и Војин Николић.

⁴¹ За Правни факултет податке је дао Бошко Ђуричковић, за Технички Вељко Милатовић и Здравко Ђуковић, за Медицински Јово Капичић и Милија Станишић, за Филозофски Ђуро Лончаревић. Правни, Технички, Медицински и Филозофски били су најбројнији факултети на овом универзитету.

⁴² Податке су аутору дали: Јован Мариновић, Вељко Влаховић, Војин Николић и Бошко Ђуричковић.

то што је живот у овом граду био јефтинији него у Београду и Загребу. Они су на овом факултету знатно допринијели стварању и јачању студентског покрета⁴³, који је био једно од главних револуционарних жаришта у Македонији, Међу њима су се активношћу истицали: Блажо Орландић (1939/40. г. био је секретар ПК КПЈ за Македонију), Радован Зоговић, Данило Лекић, Васо Алигрудич, Вуко Павићевић, Вуко Тмушић, Саво Драгојевић, Бећо Башић, Михаило Чукић, Радован и Савка Ковачевић, Алекса и Вукашин Ивановић, Марко Ђурашковић, Томо Јовановић, Слободан Делетић, Дуко Роловић, Вељко Чобелић, Драгутин Лековић, Митар Вујосевић, Урош Џудовић, Рацо Божовић, Илија Кишић и др.

У Суботици, на Правном (једином) Факултету, студирао је знатан број Црногораца. То су били или дјеца колониста или омладинци из Црне Горе који су долазили на школовање код својих рођака. Језгру револуционарног студентског покрета припадали су, и у њему били веома активни: Петар Радовић, Крсто Попиво да, Ристо Лекић, Радоје Вујосевић, Милорад Вуковић, Гојко Дуруговић, Радосав Бојовић, Андрија Пејовић, Савић Богетић, Драго Драгојевић, Михаило Ђетковић, Јанко Мићуновић, Тадија Тадић, Ђорђе Вујовић, Мироје Жарић, Божо Милетић, Ђоко Ивановић, Мирко Бурић, и др.

У периоду 1936—1938. год. студенти у Црној Гори, по директиви партијске организације стварају своја легална студентска удружења у Цетињу, Подгорици, Пљевљима и Беранама.⁴⁴ Она су развила веома разгранат рад на политичком, културном, економском (студентском) и стручном пољу. Студенти су за своју политичку дјелатност све више почели користити и велике лјетње саборе широм Црне Горе, чију су основну масу чинили сељаци (сеоска омладина).

Под идејним утицајем КПЈ, у редовима свих ових генерација интелектуалаца све је брже сазријевала свијест о самосталном националном бићу Црногораца. То је давало још већи замањ и ширину њиховој револуционарној борби, јер је спајало у јединствен ток борбу за социјални преображај са тежњом за националном равноправношћу.

Из свега што је напријед речено може се видјети да је револуционарна интелигенција поникла из повољних објективних услова: њен највећи дио био је поријеклом из сиромашних домова, а она је у цјелини била дио народа навикнутог на одлучну борбу за слободу и правду. Њен социјални положај у Југославији био је незадовољавајући. Све је то упућивало велики дио интелигенције

⁴³ Треба имати у виду да је на овом факултету било релативно мало Македонаца. То је у првом реду била посљедица угњетачке великокрпске политике према македонском народу.

⁴⁴ 1931. и 1932. год. формирана су полулегална студентска удружења у неким градовима Црне Горе, али услови за њихов рад били су тада неповољни и она су се погасила.

да своју политичку активност слије са борбом народних маса. Али ове објективне прилике не би биле довољне да није било систематског и упорног настојања КПЈ да у крилу радничког покрета у Црној Гори створи бројну револуционарну интелигенцију.

Међутим, интелигенција у оквиру радничког покрета није имала никакву посебну улогу и мисију. Она је била само дио револуционарног покрета, активан у борби да се црногорски народ подигне из економске, социјалне и културне заосталости, и да оствари националну равноправност.

За изградњу бројне комунистичке интелигенције било је одлучујуће да је КПЈ за сво вријеме настојала да створи повољне услове да интелектуалци максимално развију своје стваралачке снаге, и да се искажу. То се, можда, најбоље види из чињенице да је број интелектуалаца у партијским руководствомима био увијек за неколико пута већи од њиховог процента у укупном броју партијског чланства.⁴⁵ Партија их је масовно ангажовала у изборним и другим политичким манифестацијама, а најистакнутије од њих је кандидовала на својим листама. Она је настојала да створи најнужније материјалне (и друге) услове за умјетничко стваралаштво младих комунистичких интелектуалаца, и подстицала је њихову духовну активност.

Револуционарна интелигенција у Црној Гори развијала се за сво вријеме између два свјетска рата на програму и под руководством КПЈ. Она је бивала све бројнија, јер је КПЈ успјела, и под најтежим условима, да одржи континуитет постојања и рада, и умјела је да окупи око себе све нове и нове генерације младих револуционара. Партија је настојала да теоријску свијест интелектуалаца преточи у интензивну политичку акцију, и у томе је успјела. Црногорски комунисти-интелектуалци били су у цјелини веома предани интересима радничке класе и свога народа (мада је било и случајева напуштања његових редова, па чак и издаје), са јако израженим смислом за страсно ангажовање у политичкој акцији и за смјеле јурише на непријатељске позиције, са снажним емотивним ангажовањем.⁴⁶ Природно је да су се из масовног учешћа интелигенције у револуционарном покрету ту и тамо појављивала елитистичка схватања у њеним редовима (супериорност, издвојеност), али она никада нијесу била карактеристика њене друштвене ангажованости, и КПЈ је без већих те-

⁴⁵ Велики број интелектуалаца у партијским руководствомима није био посљедица само њихове политичке уздигнутости, пожртвованости и активности, већ разлог за то треба тражити и у индустријској неразвијености Црне Горе. Недостатак крупних индустријских предузећа отежавао је да из редова радничке класе израсте већи број талентованих политичких радника и организатора. У Подгорици, гдје је раднички покрет био најјачи, било је највише партијских функционера из редова радника.

⁴⁶ Црногорски комунисти-интелектуалци у то вријеме били су изразити политички борци, а недовољно су имали „теоретичара“. Недостатак смисла за теоријски рад био је првенствено посљедица немања дуже и богатије културне традиције и помањкања материјалних услова за тај рад.

шкоћа одстранила ову појаву из редова радничког порета.⁴⁷ КПЈ је, поред осталог, оспособљавала младу црногорску интелигенцију да се њен духовни живот не изграђује на националном романтизму већ на реалним друштвеним основама.

У цјелини посматрано, револуционарна интелигенција у Црној Гори између два рата била је **нераскидиви и значајан дио радничког покрета и његове авангарде**. Бројно је расла и идејно-политички јачала ослоном на борбу радничке класе и сељаштва, и у тој борби се потврђивала. Инспирисана историјским интересима и мисијом радничке класе, она је била снажан ослонац КПЈ у борби за стварање радничко-сељачког савеза и за јачање њеног утицаја на омладину и грађанске слојеве. Она је играла активну и запажену улогу у изградњу КПЈ у најзначајнији друштвено-политички фактор у Црној Гори уочи рата.

Друштвена збивања и политички догађаји у Црној Гори крајем тридесетих година показали су и потврдили да је револуционарна интелигенција била духовно надмоћнија и политички активнија од грађанске. Уродили су плодом напори КПЈ да у младој интелигенцији животворно споји (модерне) принципе револуционарне марксистичке доктрине са високим традиционалним вредностима црногорског човјека. Поникла из сиромашних слојева друштва,^{47а} ова је интелигенција била чврсто повезана са народом, са веома развијеним осјећајем за народне потребе. Њој је могло да недостаје искуства и животне мудрости, али је револуционарне енергије имала на претек и била је веома борбена. Она је свом снагом стремилa напријед, и тврдо је вјеровала да ће успјешно понијети своје историјско бреме.

У редове напредне интелигенције сврставао се и мањи број интелектуалаца који су припадали лијевој крилу опозиционих грађанских партија. Они су у појединим периодима били веома активни у борби против ненародних режима, залажући се за остварење социјалних и политичких права (Земљорадничка и Демократска странка), или пак за национална права Црногораца (Федералисти). Имали су снажан утицај међу дијелом сељаштва. У разним приликама и у многим политичким акцијама сарађивали су са КПЈ. То је давало још већу снагу и замах револуционарно-демократском покрету у Црној Гори.

⁴⁷ У том погледу била је најкарактеристичнија појава студентског авангардизма на Београдском универзитету 1937—38, у вријеме највећег успона студентског покрета. Интервенцијом ЦК КПЈ убрзо је преовладана и одстрањена.

^{47а} За разлику од других крајева Југославије — гдје су интелектуалци поникли претежно из градова — у Црној Гори је око 65% студената било са села. (Податак сам извео на основу анализе спискова овршених матураната у Црној Гори између два светска рата).

IV

Капитулацијом Југославије, битно се мијењају распоред, однос и улога класно-политичких снага у Црној Гори. Све грађанске странке, деценијама везане за великосрпске партије у Београду, организационо су се распале и биле су обезглављене. Нагло је опао и њихов морално-политички углед, јер их је народ сматрао судговорним за брзи и срамни слом југословенске државе. Сепаратистичко крило Федералистичке странке — које је, иначе, прије рата имало само мјестимичног утицаја у масама — компромитовало се у очима највећег дијела народа отвореном сарадњом са окупатором. На политичкој позорници Црне Горе КПЈ је остала доминирајућа снага.

Комунистичкој партији у Црној Гори требало је послје капитулације свега 10—15 дана да се организационо потпуно среди. Њена отворена и активна оријентација на устанак у периоду мај — јул 1941. г. омогућила јој је да знатно омасови своје редове и редове СКОЈ-а. Томе је допринио и долазак већег броја комуниста (интелектуалаца и радника) који су раније живјели изван Црне Горе а послје капитулације су дошли у свој родни крај. Комунистичке организације су се непосредно пред устанак знатно омасовиле: КПЈ је бројала око 1.800 чланова, а СКОЈ око 5.000. То је била импозантна борбена снага око које се чврсто окупљао знатан број симпатизера. Ово борбено језгро било је високо мобилно и довољно снажно да покрене народ на масовни оружани устанак.

Црногорски комунисти су потпуно спремни дочекали бојни поклич ЦК КПЈ од 22. јуна 1941. год.: „Комунисти Југославије!.., Станите на чело радних и национално угњетених маса и водите их у борбу против фашистичких тлачитеља наших народа.., Извршите своју дужност авангарде радничке класе Југославије“.⁴⁸ Они су могли да успјешно изврше тај задатак, јер су већ прије рата снажно продрли у своје друштвене структуре и остварили савез најбољег дијела радника, сељака и интелектуалаца.

Борбену спремност и одлучност комуниста у Црној Гори, Боки и Санџаку подигло је и сазнање, које је посебно истакнуто у прогласу Покрајинског комитета од 22. јуна 1941. год., да је дошло вријеме борбе „за остварење совјетске власти и коначни обрачун са капиталистичким системом“.⁴⁹ Тај моменат је с нестрпљењем очекиван све од дана оснивања КПЈ.

Ступање СССР-а у рат дочекано је у Црној Гори са огромним одушевљењем. Комунисти су деценијама васпитавани у духу пролетерског интернационализма, са нагласком да је њихова прва и најсветија дужност да свуда и у свим приликама одлучно стану у одбрану прве отаџбине радника и сељака. На ту их је обавезу подсећао и ЦК КПЈ у своме прогласу од 22. јуна: „Драгоце-

⁴⁸ 36. НОР, т. I, стр. 11.

⁴⁹ 36. НОР, т. III, књ. 1, док 1.

на крв херојског совјетског народа пролива се не само ради одбране земље социјализма, него и ради коначног социјалног и националног ослобођења читавог радног човечанства. Према томе, то је и наша борба, коју смо дужни подупирати свим снагама па и својим животима“ Црногорским комунистима је било без премишљања јасно да своју интернационалистичку обавезу у томе моменту могу испунити једино оружаним устанком — и то, не часећи часа.

Кад год се у историји Црне Горе радило о судбинским питањима националног опстанка увијек је снажно букнула борбена традиција народа. Тако је морало бити и овога пута, на новој историјској прекретници црногорског народа (и осталих народа Југославије). Богата и жива борбена традиција захватила је и комунисте, који су се њоме нападали још од малих ногу. Од посебног је значаја било и то што су и комунисти и народ били веома добро наоружани. Оружје је увијек кроз историју било дио бивствовања Црногораца и симбол неприкосновне слободе. Оно је и у припремама за устанак јачало увјерење да се рат против окупатора и издајничке буржоазије може успјешно водити.

Из свих ових основних разлога, комунисти Црне Горе, Боке и Санцака одлучно су кренули у оружану борбу, без двоумљења и колебања. Није познат ниједан случај супротстављања неке партијске организације одлуци ЦК КПЈ о оружаном устанку.⁵⁰ У редовима Партије и СКОЈ-а владали су изузетна бодрост, полет и оптимизам.

Напредна интелигенција је имала (да тако кажемо) и неких својих „додатних“ разлога да се активно укључи у устанак. Она је имала више могућности да се упозна са правом природом фашизма. Њој је било познато да је филозофија фашизма у основи нихилистичка и мрачњачка, а да његова политика води невиђеном историјском регресу — уништењу свега што је у људској цивилизацији (култури) вриједно и хумано. првенствено међу Словенима. Послије дугогодишње предратне борбе са фашизмом на политичком и интелектуалном пољу, дошло је вријеме да се оружјем у руци поведе борба за његово истребљење. Већег доприноса свјетском прогресу није се могло дати. Интелигенција је добро разумјела и основни стратегијски курс КПЈ, и позив њеног Централног комитета да народи Југославије морају водити ослободилачку борбу првенствено сопственим снагама.⁵¹ То ју је обавезивало да окупља око платформе борбе — из средина у којима је имала утицаја — све снаге које су вољне за борбу, а прије све-

⁵⁰ Интересантна је чињеница да је у устанку активно учествовала и огромна већина оних који су по било ком основу искључени из Партије прије рата (фракционаштво, недисциплина, каријеризам, слабо држање пред политиком).

⁵¹ „Народи Југославије... Знајте да ваше ослобођење може и мора бити извојевано вашим сопственим снагама“. (ЗБ. НОР, т. I књ. II, стр. 23),

га да сама испољи што више активности и иницијативе, и да се психички припреми да истраје у томе тешком и сложенем рату. И, најзад, револуционарна интелигенција је у тим веома тешким временима морала да полаже рачуне пред својим народом: да докаже да ли му је одана ;да ли је на дјелу остала вјерна идеалима које је деценијама пропагирала у народу.

Друштвена збивања су средином 1941. год. била дарежљива према револуционарној интелигенцији, пружајући јој обиље прилика да се искаже и потврди. Да би позитивно и успјешно одговорила на тај историјски изазов, морала је напрегнути све своје снаге.

У Црној Гори, Боки и Санцаку постојале су, територијално гледајући, два дијела напредне интелигенције: већи дио је радио и школовао се у њиховим границама; други дио је радио и школовао се у другим крајевима Југославије, па се у великом броју вратио у своја радна мјеста у вријеме капитулација. Обје ове групације у идејно-политичком погледу чиниле су јединствену цјелину, и дјеловале су под руководством партијских организација.

На основу прикупљених података (сачињених спискова) направио сам преглед интелектуалаца активних учесника у 13-јулском устанку из обје групације — по предратним срезовима.

С р е з	Живјели у Црној Гори	Дошли изван Црне Горе ⁵²	Укупно
Андријевички	око 130	око 85	око 215
Барски	око 85	око 45	око 130
Берански	око 125	око 30	око 155
Бјелопољски	око 100	око 30	око 130
Бококоторски	око 130	око 60	око 190
Даниловградски	око 220	око 90	око 310
Колашински	око 125	око 60	око 185
Никшићки	око 275	око 170	око 445
Пљеваљски	око 75	око 25	око 100
Подгорички	око 305	око 140	око 445
Џетињски	око 255	око 100	око 355
Шавнички	око 95	око 95	око 190
СВЕГА:	око 1920	око 930	око 2850

Број интелектуалаца активних учесника у устанку у основи је био условљен бројем становништва по срезовима (бројем интелигенције), и снагом партијске и скојевске организације у њима.

Број становника 31. марта 1931. год. по срезовима био је сљедећи.⁵³

⁵² У овом прегледу има неколико десетина интелектуалаца који су дошли изван Црне Горе више него ли у мом списку који је објављен у Историјским записима 1971. год. За њих сам дознао накнадним истраживањем.

⁵³ Краљевина Југославија, Општа државна статистика, књига I, Београд 1937.

— Андријевачки	27.221	— Колашински	15.826
— Барски	32.926	— Никшићки	37.196
— Берањски	31.003	— Пљеваљски	33.196
— Бјелопољски	32.907	— Подгорички	42.904
— Даниловградски	17.859	— Цетињски	27.496
— Которски	38.989	— Шавнички	22.251

Да би ови подаци дали што вјернију слику стања о којему је ријеч, морамо узети у обзир и чињеницу да је муслиманско и албанско становништво (нарочито са села) веома ријетко слало своју омладину у средње и више школе, а да је оно било доста бројно у појединим срезевима. Тај број се 1931. год. у односу на цијелокупно становништво кретао овако:⁵⁴ барски срез 42%, берањски 39%, бјелопољски 39%, пљеваљски 29%, андријевачки 27% и подгорички 10%.

Уз табелу која даје преглед активних учесника устанка по срезевима потребно је дати читав низ објашњења, закључака и упоређења.

У односу на број становништва највише је интелектуалаца у даниловградском срезу. Ово се може објаснити сљедећим чињеницама: знатан дио сеоског становништва био је релативно и муђан, а крај је доста комуникативан. Послије првог свјетског рата имао је неколико година учитељску школу, а од 1921—1941. нижу гимназију, кроз коју је прошло око 850 ученика. Поред тога, скојевска организација у овом срезу била је 1941. год. релативно најјача у Црној Гори, што је имало утицаја на идејну оријентацију средњошколске омладине.

Пада у очи да је (малобројни) шавнички срез — који до средине тридесетих година није имао било коју средњу школу^{54а} — имао релативно доста интелектуалаца. То се може објаснити чињеницом да је у овом сточарском крају било не мало добростојећих људи који су могли школовати своју дјецу. Но можда је исто толико значајна и традиција школовања у овоме крају: још прије првог свјетског рата један број младића одлазио је на школовање у Србију. Поред тога, ђаци из ових крајева су добро учили.

У барском срезу Црмница није бројала ни петину становништва а давала је око двије трећине интелектуалаца-комуниста. Имала је много интелектуалаца из сљедећа три основна разлога: 1) Велики број сељака из Црмнице одлазио је на печалбу на све континенте. Отуда су слали материјалну помоћ породицама, намијењену првенствено за школовање дјеце, јер нијесу хтјели да и она иду њиховим

⁵⁴ Исто, књига II, Београд 1938.

^{54а} 1933/34. у Жабљаку је основана Грађанска школа у рангу ниже средње школе. Али са њом се није могло уписати у вишу гимназију, већ само у стручне школе.

патним путем. 2) Црмничани су били нешто економски јачи од сиромашнијих црногорских крајева: бавили су се воћарством, риболовом и продајом вина; 3) Будући доста близу мора, Црмница је била отворенија према западној цивилизацији — нарочито после ослобођења Бара и Улциња од Турака. Постојање (дуже времена) ванредно снажне партијске и скојевске организације у Црмници, утицало је и да се и школска омладина одгаја у комунистичком духу (у Бар су социјалистичке идеје иначе почеле продрати још крајем прошлога вијека).

Карактеристично је да је Катунска нахија, која чини велики дио цетињског среза, имала у ово вријеме мало интелектуалаца. То се, вјероватно може објаснити сљедећим околностима: прво, после ратова 1877/78. велики дио њеног становништва колонизиран је у другим крајевима Црне Горе (највише у никшићком крају), одакле је масовно школовао и своју омладину; друго, овај крај је био доста удаљен од сусједних школских центара, а становништво је било доста сиромашно; треће, у овој нахији је у трећој декади овога вијека код становништва владала дубока депресија, јер је дуго шиканирано од државних власти због масовног припадништва зеленашком покрету; четврто, прве (малобројне) партијске организације створане су у овоме крају тек уочи II свј. рата.

У бококторском срезу много је више револуционарне интелигенције у херцегновском и рисанском подручју, него ли у которском. На широким просторима которског краја сеоско становништво се интензивно бавило земљорадњом и рјеђе је слало своју омладину у средње и више школе. Поред тога, у овом крају су партијске и скојевске организације биле мање бројне него у другим крајевима среза.

Из прегледа се види да постоји прилична разлика у броју интелектуалаца и између андријевичког и беранског среза. То је прије свега последица већег прилива у андријевички срез интелектуалаца из колонијстичких породица, који су морали да напусте Космет.

Најмање напредних интелектуалаца имао је пљеваљски срез (који иначе није имао много интелигенције). У њему се запажа да и српски дио становништва — не само муслимански — мање школује дјецу него црногорски. Иначе, старије генерације српских интелектуалаца биле су чврсто везане за политику великосрпске буржоазије, јер је влада Србије још у вријеме турске владавине Санџаком држала у својим рукама многе српске школе (финансирала их, слала у њих свој просвјетни кадар и своје учбенике). Поред тога, све до пред сам II свјетски рат у овом срезу није постојала партијска организација што се морало негативно одразити на бројност револуционарне интелигенције. Међутим, комунистичке идеје су уочи рата имале доста снажан утицај на средњошколску омладину, што се одразило на њено бројније учешће у устанку.

V

Још у вријеме припрема за устанак, вођство КПЈ је учило да ће само покретањем оружаног устанка ширих размјера народи Југославије моћи да извојују своје националне и социјалне циљеве. У тадашњим историјским условима ти стратегијски циљеви су се могли постићи вођењем партизанског рата под руководством радничке класе. У Југославији, земљи са око двије трећине сеоског становништва, успјешан партизански рат се могао водити само ослоном на село и масовним покретима сељаштва у оружану борбу.

Тадашње стратегијске процјене ЦК КПЈ су указивале да градови под окупацијом не могу, као раније, бити тежиште и центри револуционарне борбе, и то због сљедећа три основна разлога: 1) окупатор баш у градовима концентрише своју најјачу војну силу и ствара снажна упоришта у квислиншком апарату; 2) градови су као просторија веома неповољни за вођење оружане борбе инфериорнијим снагама; 3) цјелокупно градско становништво у потпуности је економски зависно од окупатора и квислинга.

Положај села и сељаштва био је управо обрнут. Окупатор, ма колико био снажан, никада није у стању да густо посједне војним снагама читав сеоски простор. На другој страни, сеоски простор је по величини и конфигурацији био веома погодан за стварање и употребу мањих и већих војних формација. Што је било нарочито значајно, сељаштво је у економском погледу могло да буде у доста високом степену економски независно од окупатора — а то је било изванредно значајно за вођење дуготрајнијег рата. Поред свега тога, на селу су биле живо присутне борбене традиције народа, а сељак је био умијешан у прилагођавање оружаних акција теренским условима.

У вези са таквим процјенама, КПЈ је још у припремном устанку отпочела да преноси тежиште свога рада из рада у село. Убрзано је и свим снагама дејствовала да што прије изврши снажнији продор на село, гдје су — у највећем дијелу земље — њене позиције биле слабашије. Повела је одлучну политичку, организаторску и војну акцију да придобије сељаштво за своје радикалне националне и социјалне циљеве. При томе није запостављала ни рад у градовима, већ је настојала да они постану снажна упоришта народног отпора, извор за поуну војске, центри обавјештајне и пропагандне дјелатности, и значајни пунктови у прикупљању материјалне помоћи за ослободилачку војску.

Што се тиче утицаја КПЈ на село, ситуација се у Црној Гори **битно разликовала** од оне у већем дијелу земље. Видјели смо из ранијег излагања да се КПЈ с правом од првог дана оснивања смјело оријентисала да се уклати на сиромашном црногорском селу. Захваљујући том упорном настојању, постигла је још давно прије устанка видне резултате. Већ крајем 1932. год. 50% укупног чланства КПЈ у Црној Гори чинили су сељаци.⁵⁵ Тим курсом

⁵⁵ Батрић Јовановић, н. дј. стр. 108.

се и даље наставило, и од 1935. год. партијске организације по селима се све више шире и учвршћују. На VIII покрајинској партијској конференцији (августа 1940. год.) констатовано је да је од укупног броја партијског чланства тада било 62% сељака. То је био израз оправданог схватања, и реализоване политике, да у привредно неразвијеној Црној Гори не може бити успешне револуционарне борбе без масовног учешћа сељаштва. Студенти и средњошколци су посебно допринијели да се знатан дио сеоске омладине окупи у револуционарном омладинском покрету.

У вријеме припрема за устанак, политичка ситуација се на црногорском селу још више побољшала. КПЈ је све смјелије примала у своје редове сељаке који су се својом борбеношћу истицали у априлском рату, и у периоду припрема за устанак.

На политичко расположење села знатно су утицали и бројни интелектуалци, који су са разних страна последице капитулације Југославије стизали у своја родна мјеста. Веома је интересантно и корисно анализирати како је близу три хиљаде напредних интелектуалаца било лоцирано по мјесту живљења (град, село,) уочи самог устанка. То се види из следећег прегледа:

С р е з	У граду (%)	На селу (%)
Андријевички ⁵⁶	13 — (6)	202 — (94)
Барски ⁵⁷	33 — (25)	97 — (75)
Берански	34 — (22)	121 — (78)
Бјелополски	24 — (19)	106 — (81)
Бокогорски ⁵⁸	90 — (47)	100 — (53)
Даниловградски	15 — (5)	275 — (95)
Колашински	43 — (23)	142 — (77)
Никшићки	140 — (31)	305 — (69)
Пљеваљски	50 — (52)	47 — (48)
Подгорички	100 — (22)	345 — (78)
Цетињски	122 — (34)	233 — (66)
Шавнички ⁵⁹	7 — (4)	182 — (96)

Из ове табеле види се да је уочи устанка у Црној Гори, Боки и црногорском дијелу Санџака живјело на селу око 77% напредних интелектуалаца, а у граду свега око 23%. Томе треба додати да је и већи дио, код полиције компромитованих интелектуалаца-комуниста непосредно уочи устанка прешао из града на село.

⁵⁶ Као градови су рачунати: Андријевица, Плав и Гусиње.

⁵⁷ Као градови су рачунати: Бар, Улцињ, Вир Пазар и Петровац на Мору.

⁵⁸ Као градови су рачунати: Жерцег-Нови, Колор, Рисан, Тиват и Будва.

⁵⁹ Као градови су рачунати: Шавник и Жабљак.

Све је то, разумије се, ојачало позиције КПЈ на селу и било од одлучујућег значаја за подизање сељаштва на оружану борбу.

Табела показује, што је и природно, да је у срезовима са мањим градским центрима на селу било лоцирано око 95% интелектуалаца (андријевички, даниловградски и шавнички срез). Но, и у срезу са највећим градом у Црној Гори (Подгорица) број напредних интелектуалаца на селу достигао је скоро до 80%. Изузеци у овом процентуалном односу су бококоторски и пљеваљски срез. У Боки је број интелектуалаца у граду досезао скоро до 50%. Ово се може објаснити прије свега тиме што је у овом срезу било 5 градова, и што је знатан дио сеоске омладине могао да нађе запошлење у тамошњој индустрији, бродарству, занатству и рибарству. У Пљевљима се после 1912. и 1918. г. преселило много породица из дурмиторског и колашинског краја (била су „јефтин град“). Они су, заједно са тамошњим црногорским службеницима и пензионерима масовно школовали своју дјецу — која су се претежно везивала за комунистички покрет.

У појединим сеоским подручјима број интелектуалаца је био изразито велики. У подгоричком срезу то су били Пипери и Кучи, у цетињском Љуботињ и ријечка општина, у никшићком Грахово и требјешка општина, у даниловградско-јеленачка општина, у барском Црмница, у андријевичком полимска и у беранском манастирска општина.

Од око 245 жена-интелектуалаца које су активно учествовале у 13-јулском устанку у граду је живјело око 45%, а на селу око 55%. Највише их је било у срезовима: никшићком (51), подгоричком (40), цетињском (37), колашинском (27) и даниловградском (23). Но ипак, жена-интелектуалки на селу је било премало. На задатку подизања жена на устанак морали су се масовно ангажовати мушкарци-комунисти.

Муслимански и албански интелектуалци су били скоро искључиво из градова.

Као што се види из претходне табеле, у вријеме капитулације Југославије дошло је у Црну Гору из других крајева земље близу 1.000 интелектуалаца, на које се КПЈ могла да ослони у припремама устанка. Њихову већину су чинили студенти (око 430) и они који су били завршили студије (око 190). То су већ били политички прилично искусни људи. Долазак тако великог броја прогресивних интелектуалаца „са стране“ на релативно малу просторију Црне Горе имао је крупан политички значај.

У вријеме устанка остављени су у градовима сви они за које се сматрало да нијесу познати полицији као чланови КПЈ и СКОЈ-а, или као њихови симпатизери. Тиме се хтјело ојачати отпор у градовима, а на другој страни се рачунало да рат са окупатором неће бити дуготрајан. Међутим, пракса је показала да је било нецјелисходно да се у градовима оставља толико кадрова, јер је многе од њих окупатор ускоро затворио, интернирао или стријељао!

VI

Да би се сагледали начин, облици и могућности ангажовања интелигенције у припреми и извођењу устанка, потребно је да се упознамо са њеном професионалном структуром и политичким профилем. Основне професионалне структуре изгледале су овако:

Професија	Укупно
Средњошколци	око 1200
Студенти	око 675
Са завршеним факултетом ⁶⁰	око 345
Службеници	око 260
Учитељи	око 180
Официри	око 115
Свештена лица ⁶¹	око 55
Љекари	19

Најбројнију групацију чинили су средњошколци. О њиховом социјалном положају било је довољно говора у претходним поглављима, па ћемо се овдје позабавити само њиховим политичким профилем.

Бази завршених разреда средњих школа школске 1940/41. г. имали су као главно преимућство над ранијим генерацијама средњошколаца то што су се прикључивали револуционарном покрету у вријеме кад је СКОЈ-у школама био најјачи, и када је КПЈ давала главни печат политичким збивањима у Црној Гори. Ове околности су им дале могућност да се више и боље упознају с марксизмом-лењинизмом, и да још као млади људи учествују у великим политичким манифестацијама. И једно и друго је допринишло да се чвршће вежу за раднички покрет.

Комунизам је ову генерацију освојио и опчињено не само идејама о друштвеној правди и једнакости већ и спознајом друштвеног развика и друштвених законитости. Борба за пролетерску револуцију била је њихово крупно маштање и постала је њихова страст.

Главна црта њиховог политичког профила била је борбеност. Нијесу се плашили никаквих препрека и били су поносни да извршавају било које задатке које им је Партија постављала: писање парола, дијељење летака, учествовање у политичким манифестацијама, физички обрачун с профашистичким елементима, курирска служба, склањање оружја и сл. Све ове задатке извршавали су с полетом и одлучно. При томе су у великој мјери испо-

⁶⁰ Овдје су урачунати судски и адвокатски приправници, судије, адвокати, професори, инжењери и др.

⁶¹ Овдје су урачунати свештеници, теолози, студенти теологије и богослови.

ваљали младалачки романтизам и занесењаштво. Често су били и младићки разметљиви и разбарушени.

Политички утицај средњошколаца-активиста највише се испољавао на омладину која је симпатисала комунистички покрет. Утицај им се осјећао и у њиховим породицама (и код рођака) — нарочито на селу.

Друга најбројнија групација били су студенти. Њихов политички утицај на масе био је много већи, јер су идејно-политички били зрелији а животно искуснији.

Видјели смо, да су се сви црногорски студенти школовали у великим градовима, а највише у Београду. У тим центрима бујао је снажан политички и културни живот. Студенти из 1941. год. учествовали су у акцијама студентског покрета у вријеме кад је он био на врхунцу снаге, и кад се све чвршће повезивао са радничким покретом. Све је то стварало веома повољне услове за брже идејно, политичко и културно сазревање студената.

Политички профил тадашњих црногорских студената био је слојевит. Један мали број, партијско-политички најуздигнутији, био је у ствари тип професионалног или полупрофесионалног револуционара. То су најчешће били студенти при крају школовања, који су радили у партијским руководствомима на терену и најчешће су живјели у илегалности. Ова група студената имала је веома богато партијско-политичко искуство, које ће нарочито доћи до изражаја у припремама за устанак. Другу групу су сачињавали студенти који су били чланови КПЈ. И они су били веома ангажовани у партијско-политичком раду: изучавали су марксизам индивидуално и колективно; радили су у стручним удружењима на факултетима; бринули су се о раду студентских мензи, културних и спортских друштава на Универзитету; организовали су и изводили дијељење партијског материјала и летака на Универзитету и у граду; учествовали су у првим редовима многобројних демонстрација и манифестација које је Партија организовала; били су на челу појединих радничких и средњошколских читалачких група; учествовали су у подршци радничких штрајкова држећи штрајкашке страже и онемогућајући штрајкбрехере; сакупљали су новчане прилоге за Партију и за „Црвену помоћ“ и др. Учешће у овим многобројним облицима рада и борбе, уз интензиван партијски живот, стварало је веома повољне услове за брзо сазријевање ових младих револуционара. Будући да је знатан дио њихове дјелатности био илегалан, то је обогатило и њихово животно искуство. Трећу групу, најбројнију, чинили су они припадници „народних студената“, који нијесу били у организацијама КПЈ. То је био посебан облик политичког организовања. У ствари, то су били студенти по убјеђењу комунисти. Били су „главна војска“ (студентска), веома мобилна, за све акције које је Партија водила на Универзитету и у граду. Поред осталог, слали су у своја родна мјеста напредну литературу и опозиционе политичке материјале, и тиме испољавали утицај и на свој родни крај. У овој гру-

пацији било је, разумије се, више и мање активних. Они најактивнији скоро се ни по чему нијесу разликовали од чланова Партије, што се у самом устанку и потврдило.

На сличан начин су дјеловали и студенти чије је тежиште политичког рада било у Црној Гори.

Сви ови услови утицали су да се напредни студенти чврсто повежу са борбом радничке класе. Они су били оспособљени за масовни политички рад, а многи од њих били су вјешти агитатори и пропагандисти. Партија је за њих била неприкосновена ауторитет, и били су веома дисциплиновани према задацима које је она пред њих постављала. Били су ватрени и борбени.

У политичком раду студената испољавале су се и слабости, као нпр. да су на могућности борбе и побједе често гледали исувише упрошћено. У своме радикализму, понекад су застрањивали у секташтво.

Студенти су у борбеном дијелу народа били веома омиљени. Имали су доста политичког утицаја и на селу и у граду — нарочито међу омладином.

Доста је била бројна и групација интелектуалаца-активиста који су већ раније били завршили факултете. Њихове професије (удије, адвокати, професори, инжењери и др.) биле су таквог карактера да су често долазили у додир са грађанима и сељацима. На другој страни, њихово зрело животно доба давало је још већу специфичну тежину њиховом полтичком угледу.

У ранијим периодима развитка радничког покрета у Црној Гори било је доста случајева да се студенти који су учествовали у револуционарном покрету потпуно пасивизирају чим добију државну службу („ухљебљење). У годинама пред други свјетски рат ствари су се и у том погледу битно мијењале. Најчешће, дојучерашњи напредни студенти остали су такви и у вријеме кад су били у државној служби. То је, у ствари, била посљедица стабилизације и јачања револуционарно-демократског покрета у Југославији.

Међу овом групом интелектуалаца био је један број и оних који су уживали велики лични углед и имали бројне личне везе. То је било од посебног значаја за подизање маса на устанак — нарочито у партијархалним срединама.

Међу службеницима био је и један мањи број прогресивних и угледних интелектуалаца-политичара старијих генерација, из грађанских партија. Индивидуално се опредјељујући (странке су им биле организационо развијене), они су прихватили курс КПЈ на оружани устанак, и подржавали су га. У тим редовима су били: Јован Ђетковић, Иван Вујошевић, Марко Савићевић, Марко Вујачић, Јефто Павић, Стојан Церовић, Миле Перуничкић, Душан Ивовић, Милоје Добрашиновић, Ђуро Пешић, Јован Дапчевић, Јово Радовић и др. Такав њихов патриотски и политички став допринио је да се платформа и позиција НОБ-е у Црној Гори прошири и учврсти. При том је карактеристично да су скоро сви они

идејно поникли из оне генерације интелектуалаца која се 1918. год. одлучно и ватрено борила за уједињење Црне Горе са Србијом.

Политички утицај учитеља у припреми и извођењу устанка био је, такође, видан. Сама природа њиховог позива — нарочито на селу — пружала им је могућност већег утицаја на масе. Учители су на селу не само подучавали сељацима дјецу већ су и њих просвећивали, ширили међу њима здравствену културу, и често им били савјетници у пољопривредним радовима. Уколико су уживали и морални углед, могли су да испоље знатан политички утицај на село.

Кривудава је била линија учешћа учитеља у револуционарном покрету Црне Горе. Одмах послије I свјетског рата они су били „крем“ црногорске интелегенције. Знатан број њих био је међу ствараоцима КПЈ у Црној Гори: Марко Машановић, Миљко Булајић, Никола Ковачевић, Јован Малишић, Павле Жижић, Милован Анђелић, Милић Шћекић и др. Имајући у виду њихов значај у комунистичком покрету, државне власти посебно врше разноврсне пресије на њих.⁶² Од времена Обзнане и Закона о заштити државе, највећи број учитеља уписује се у грађанске странке и у њима активно дјелује. Тек (углавном) од 1935. год. ступају на позорницу нове генерације учитеља, комунистички оријентисаних. Они се већином идејно-политички формирају у учитељској школи на Цетињу, која је била најјачи бастион КПЈ међу средњим школама у Црној Гори. Десетине и десетине њих (чланови Партије и СКОЈ-а) ступају у прве редове устаника. Међу њима су се истицали: Никола Баровић, Ђуро Радоман, Мило и Михаило Лубарда, Станко П. Лопичић, Душан Стругар, Блажо Милановић, Милутин Пејановић, Стана Томашевић, Боса Пејовић, Данило Шоровић, Милосав Барјактаревић, Војо Шекуларац, Душан и Евгенија Кораћ, Јагош Рабрен, Будо и Драгица Милићевић, Стево Ковачевић, Јован Копривица, Милисав Грујић, Миливоје Перовић, Ристо Краљевић, Мироје Јовановић, Новица Шкеровић, Зарија Стојовић, Ново Матуновић, Мирко Калезић, Јеврем Грбовић, Веселин Бурзановић, Милутин Вујовић, Иво Станишић, Никола К. Мартиновић, Милан Ајчевић Коса Вујачић, Радован Војиновић и др.

Овој младој генерацији Коса Вујачић, Радован Војиновић учитеља-комуниста придружила се и једна група старијих учитеља-комуниста или демократски оријентисаних људи, међу којима су се истицали: Алекса — Беђо Ђилас, Марјан Лекић, Панто Малишић, Бошко Милутиновић, Ђуро Радоман, Миле Перуничкић, Михаило Жугић, Душан Ивовић, Вучина Вучинић, Јакша и Милисав Брајовић, Душан Драговић, Лука Бановић, Ђукан Вулевић и др. Они су од првог дана устанка чврсто држали ослободилачку пушку у руци.

⁶² Тако је нпр. министарство унутрашњих дјела предложило 1920. г. министарству просвјете да се из државне службе отпусти 15 учитеља из никшићког округа (Архив Југославије, фонд министарства просвете, повељива грађа — 66).

У устанку је активно учествовало и око 115 активних и пензионисаних официра. Међу њима су биле двије групе: официри југословенске војске (активни) и официри старе црногорске војске (пензионисани).

Официри југословенске војске су већином били млађи људи, нижих чинова. Они су прелазили на позиције КПЈ претежно из прогресивних политичких и моралних тежњи, а посебно због тога што су били увјерени да официри у априлском рату нијесу одужили свој дуг према народу. Међу њима су се истицали активношћу у устанку: Арсо и Васо Јовановић, Божо Лазаревић, Велимир Терзић, Перо Ћетковић, Љубо Вучковић, Никола Маргиновић, Милован Шарановић, Радисав Југовић, Петар Јовановић, Буро Рогановић, Јово Вукотић, Мирко Матковић, Раде Кнежевић, Јеврем Бјелица, Вукосав Топаловић, Момчило Полексић, Војин Ђоровић, Владимир, Велимир и Никица Кнежевић, Ђорђе Перуничкић, Периша Грујић, Милета Ђукић, Ђоко Мирашевић, Никола Карадаглић, Петар Радевић, Милован Пековић, Мирко Крчић, Вељко Вуковић, Радован Павићевић, Јанко Вуковић, и др.

Ова групација официра, заједно са већим бројем подофицира,⁶³ пружала је устаницима знатну стручну помоћ. Из њених редова изникли су касније многи високи руководиоци наше армије.

Група црногорских официра (близу 30) имала је за редове устаника више морално-политички него стручни значај. То су били људи који су у прошлим ратовима предводили очеве генерација које су биле актери 13-јулског устанка. Уживали су у народу велики углед. Активношћу и одлучношћу у устанку истицали су се: Ђоко Павићевић, Благота Рамовић, Дука Перовић, Ристо Перовић, Јоксим Радовић, Петар Шалетић, Срдан Новковић, Вељко Булатовић, Михаило Анђелић, Васо Дожић, Радисав Радевић, Јован Жижић, Миро Крстајић, Живко Контић, Милош Перунчић, и др.

Устанак се није могао замистити без збрињавања рањеника. То се питање јављало као крупан оперативни и морални проблем. Партизански рат се није могао успјешно водити уколико се рањеници не буду ефикасно збрињавали и лијечили.

У припремама за устанак КПЈ је могла да рачуна само на 19 љекара. Већина их је одмах отишла у војне јединице, а неколицина су из градова потпомагала стварање санитета на слободној територији. Сљедећи љекари су били у војним јединицама: Јошан Булајић, Радоје Мијушковић, Дана Бјелица, Жарко Микић,

⁶³ Од подофицира су се у устанку истицали Милош и Максим Ковачевић, Саво Станојевић, Миливоје Грозданић, Војо Секулић, Никола Бановић, Радомир Бурић, Војислав Ђуровић, Петар и Радојав Брајовић, Војин Лађић Вук и Марко Ракочевић, Урош Поповић, Миливоје Радуловић, Милан Распоповић, Шпиро Шпадијер, Драгомир Љумовић, Ђоле Поповић, Обрад Чеперац, Милорад Ивановић, Добрило Тапаловић, Радисав Луковац, Лале Влаховић, Никола Звицер и др.

Радош Вилотијевић, Ирена Кнежевић, Боро и Саша Ђожовић, Мито Савићевић,⁶⁴ Симо и Олга Милошевић, Ружа Рип и Миливоје Кршић.

У редовима интелектуалаца-комуниста било је релативно доста студената медицине. Међутим, већина њих је пошла на војнополитичке дужности. Организацији санитета посветили су се: Станко Мартиновић, Иво—Ђани Поповић и Војо Ђукановић (сви тројица су 1941. били непосредно пред завршетком студија), Ђорђе Кликовац, Митар Пилетић, Зора Головић, Перо Поповић — Црни, Бранко Кандић, Даница Росић и Добринка Мирковић.

Ови кадрови су били довољни да организују санитарску службу у почетном периоду НОР-а, а неки од њих су касније одлазили на рад и у друге крајеве Југославије.

Карактеристично је и учешће свештеника у ослободилачком рату. Вјера је кроз вјекове била у Црној Гори један од стубова у борби за националну слободу. Природно је да се тако снажна традиција одразила и на један дио свештенства 1941. год.

У устанку је учествовало 26 свештеника (од којих 1 хоца). Седморица их има „Партизанску споменицу“, а 9 их је стријељано одмах после устанка или до капитулације Италије, или су погинули у борби. Међу њима су били: Благо Марковић, Јагош Симоновић, Видак Дракић, Ђорђе Калезић, Симо Радуновић, Благога Ђуровић, Руфим Жижић (сви носиоци „Партизанске споменице“); затим: Богић Јовићевић, Марко Борозан, Симо Поповић, Бошко Поповић, Ђетко Станишић, (сви стријељани), Мирчета Головић, (погинуо) и др.

У устанку је активно учествовало око 30 богослова, студената теологије и теолога, већином дјеца сиромашних породица која су ишла у богословију зато што је школовање у њој било бесплатно. Они су скоро сви по идејном опредјељењу били марксисте, које је КПЈ изграђивала продором своје дјелатности у Цетињску богословију и на Теолошки факултет у Београду. То је био посебан и очигледан знак тадашње снаге КПЈ: она је умјешно продирали и у структуре које су јој идеолошки биле супротне, чак и непријатељске.

VII

Судбоносни догађаји који су се одиграли у априлском рату и по капитулацији Југославије показали су колико је био оправдан и далековид курс КПЈ што је, од 1937. год. нарочито, убрзано ојачавала своје редове младим радницима, сељацима и интелектуалцима. Они су у партијске редове убризгали свјежу крв и унијели младалачки полет. То се најбоље видјело у априлском ра-

⁶⁴ У списку који је објављен 1971. год. погрешком је уведен као студент.

ту, када су комунисти били у првим редовима одбране земље и у прикупљању добровољаца.⁶⁵

Слично је било и у Црној Гори. Послије велике провале у 1936. год., која је обухватила скоро читаву партијску организацију, из Партије су масовно чишћени они који су се слабо држали пред полицијом и који су послије изласка из затвора ширили теорије „да се под батинама не може издржати“ (то су најчешће били људи у зрелијем добу живота). Њихова мјеста масовно су заузимали млади радници, сељаци и интелектуалци. Они су у партијске редове уносили изузетно снажну вјеру у побједу, и висок степен другарства и међусобног повјерења. Дрштвено-историјски услови у којима су дјеловали учинили су да идејно и политички брзо sazру.

Овај процес подмлађивања КПЈ непосредно се одржавао и на интелигенцију. Мада нијесмо били у могућности да у списковима које смо сачинили наведемо и године рођења, можемо посредним путем доћи до приближно вјерне слике старосног доба револуционарне интелигенције у 1941. год. За прорачун ћемо узети да су ђаци завршних средњих школа били у добу од 17 до 20 година, а студенти од 20 до 27 год. Поред тога, располажемо прецизним подацима за оне који су у то вријеме имали више од 35 година. На основу тога, направили смо сљедећи табеларни преглед старосне структуре интелигенције:

Доба старости	Број	%
17 — 20 год. ⁶⁶	око 1150	40
20 — 27 год.	око 670	24
Чиновници ⁶⁷ до 35 година	око 900	32
Изнад 35. година	око 100	4

Из овог прегледа се види да су револуционарну интелигенцију у Црној Гори сачињавали скоро искључиво млади људи, од којих око 70% до 27 година⁶⁸. То је било од посебног значаја за припреме и извођење 13-јулског устанка.

За успјех оружаног устанка у Југославији било је изванредно значајно да се омладина масовно укључи у борбу. У њој је била акумулирана неизмјена психичка и физичка снага. По свом друштвеном бићу и генерацијским својствима омладина је била

⁶⁵ Оцјена Мајског земаљског партијског савјетовања (1941).

⁶⁶ У списак је уврштено око 30 младића и дјевојака који су били млади од 17 година. То су били активни скојевци, који су попили у почетном периоду НОР-а или су носиоци „Партизанске споменице“.

⁶⁷ У ову рубрику сврстани су: службеници, официри, судије и адвокати (и њихови приправници), учитељи, професори, инжењери, публицисти, свештеници и теолози.

⁶⁸ Треба имати у виду да је у категорији „чиновници“ било око 200 млађих од 27. година.

најспремнија да се у ондашња тешка времена свјесно или спонтано најстарији да се у ондашња тешка времена свјесно или спонтано чврсто вежу за велике идеале, и да се жртвују за интересе народа. Њима није било тешко кренути у борбу већ и због тога што их нијесу спутавале нити породичне обавезе нити везаност за иметак. У ствари, 1941. год. наступило је вријеме да се Револуција као младост историјског развоја слије са младошћу њених актера.

Полазећи од свега тога, ЦК КПЈ је у свом прогласу од 22. јуна 1941. поручивао:

„Омладино Југославије! Бије се последњи бој с твојим највећим непријатељем — с крвником младе генерације, с фашистичким злочинцима против којих си се ти увек спремно борила кад те је Комунистичка Партија позвала. . Окупљај своје снаге у Савез комунистичке омладине, да под вођством Комунистичке партије Југославије заузмеш своје место у борбеним редовима радничке класе“.

Вођство КПЈ је, уз то, давало директиве партијским руководствомима на терену да у пракси политичке и војне акције омладину учине одговорном за побједу народне ствари. То је видно појачавало њену активност.

У Црној Гори није било тешко остварити ове опште ставове и директиве вођства КПЈ. Црногорска омладина је кроз историју увијек била¹ у првим борбеним редовима народа, с истанчаним осјећајем за правду и слободу. У Црној Гори је већ до рата постојао масовни револуционарни омладински покрет, заснован на класном савезу радничке, сељачке и интелектуалне омладине. Због тога је КПЈ у Црној Гори имала реалне могућности да се чврсто ослони на снагу и полет младости.

Од посебног је значаја било то што је већина младе интелектуалне омладине у Црној Гори, Боки и Санџаку (у црногорском дијелу) била обухваћена марксистичком мишљу и програмом КПЈ. Чврсто везани за КПЈ, и непоколебљиво увјерени да нема задатка који не могу извршити, млади интелектуалци-комунисти помогли су у припремама за устанак да се организација СКОЈ-а прошири и учврсти, и да се оствари јединство младе генерације на платформи НОП-а — са циљем да се што већи број младих људи укључи у свенародну борбу.

Млада црногорска интелектуална омладина била је већ сасала да на својим плећима понесе бремене које јој је историја намијенила. Прожета духом револуционарног покрета, била је изнад свега самопоуздана, бодра и полетна. Чврсто је вјеровала да је баш она „покољење за пјесму створено“. Све што су радили на припреми устанка чинили су са одушевљењем и са горућом надом у успјех. Омладина је тих дана, била чврсто увјерена да ће се овјенчати побједом и славом.

Интелектуална омладина, као и остала, носила је у жилама снагу традиције свога народа. То се огледало не само у великој борбености већ и у жељи да се непријатељ савлада једним замахом, како би се дошло брже до циља, и да се на његове позиције бескомпромисно јуриша најкраћим путем. Младост је, разумљиво, ту и тамо водила и у пријек или секташки однос према појединцима, и потцјењивала је буржоаске снаге. Испољавала је и знаке политичког субјективизма. Све је то, дијелом, давало печат и догађајима у 13-јулском устанку.

VIII

Из свега што је до сада речено може се дјелимично сагледати и улога интелигенције у 13-јулском устанку. Но, то је питање толико значајно да о њему треба посебно и подробније говорити.

Улога интелигенције у овом устанку одиграла се **на истовјетним класним и идејно-политичким основама** као и у осталим крајевима Југославије. Говорећи о том питању, друг Тито је рекао:

„Ти револуционарни кадрови из редова студената и интелигенције, полазећи од марксистичко-лењинистичких погледа на национално питање и на историјску улогу радничке класе у развоју друштва, уносили су у наш раднички покрет и народноослободилачку борбу сву своју умјешност, знање и способност, доприносећи на дјелу јачању јединства радника, сељака и напредних интелектуалаца. Управо то јединство радника и интелектуалаца једно је од нарочито значајних карактеристика наше народноослободилачке борбе“.⁶⁹

Напредна интелигенција, кад усвоји марксизам и исказе спремност да се бори за остваривање програма КПЈ, постаје саставни дио револуционарног покрета. Она постаје свјесна да револуционарна борба радничке класе заједно са ослобођењем рада односи и ослобођење цјелокупног људског стваралаштва. Због тога се револуционарна интелигенција кроз историју КПЈ није јављала као њен партнер, већ као њен саставни дио.

Јединство националне и социјалне борбе у устанку народа Југославије 1941. год. створило је још повољније услове да се прошири и учврсти удруженост радника, сељака и интелигенције под руководством КПЈ. Напредна интелигенција је у побједи тог класног савеза видјела и рјешење свог социјалног положаја, и стварање услова за ослобођење науке и умјетничког стваралаштва од стега експлоататорског друштва, и гаранцији да ће тада моћи вјерно да служи народу.

⁶⁹ Тито, Војна дела, књ. IV, стр. 195.

Цјелокупна дјелатност црногорске револуционарне интелигенције, а посебно у припремама и у извођењу устанка, одвијала се на оваквим позицијама и у овим оквирима. Међутим, разумљиво је да је у начину остварења такве улоге у Црној Гори било и разних специфичности. Овдје ће бити говора само о најзначајнијима.

Масовно учешће интелигенције у устанку једна је од његових главних специфичности. За разлику од других крајева Југославије, гдје су интелектуалци учествовали у првим оружаним борбама појединачно или у мањем броју, они су се у Црној Гори борили с оружјем у руци масовно од првог дана — и то у свим срезovima.

Због удјела који је интелигенција од раније имала у револуционарном покрету Црне Горе, Боке и Санџака, као и због њеног друштвеног угледа њено овакво масовно учешће у устанку било је од великог значаја. То се испољавало у више праваца и димензија.

Масовна присутност и дјелатност револуционарне интелигенције имала је прије свега утицај на политичко расположење народа. Неочекивано брзи слом Југославије унио је и у црногорске масе запрепашћење, потиштеност и разочарење. На ове стране се могла срести малодушност и невјерица у погледу релативно брзог слома фашистичких држава. Тада, кад су многи живјели у невјерици, тами и беспућу — снажно је одјекнуо бојни поклик КПЈ народу да се припрема за оружану борбу која ће убрзо отпочети. Омладина је била пуна полета, револуционарног заноса и самопоуздања. То је било веома значајно за мијењање психолошког стања и политичког расположења народа. Интелектуалци су, заједно са осталим комунистима, страствено преносили позиве Партије на борбу и упорно су их објашњавали. Погодности за политичку припрему устанка биле су најповољније на селу, гдје се окупаторска власт скоро није ни осјећала, и гдје су постојале бројне партијске организације.⁶⁹ а Народ се — нарочито на селу — лакше опредјељивао за припреме за борбу кад је водио да у томе предњаче његови школовани људи. Масовну политичку активност, коју је пратила изузетно снажна вјера њених носилаца у брзу побједу над фашизмом, слиједила је и широка активност КПЈ на прикупљању оружја и на стварању борбених група. Све је то утицало да се борбено расположење у народу брзо мијења — нарочито ступањем СССР-а у рат. Савладане су невјерица, учмалост и пасивност у народу.

Бројна револуционарна интелигенција упознала је народ са далекосежношћу циљева НОР-а. Она је не само објашњавала перспективом коријенитог друштвеног преображаја, већ је исто-

⁶⁹а Партијске организације на селу биле су најбројније у срезovima подгоричком, цетињском, беранском, никшићком и дијелу барског (Црмница).

времено и развијала свијест црногорских маса да ће, удружене са осталим југословенским народима у борби против окупатора, успјети да извојују себи право на самоопредјељење и националну равноправност у новој Југославији.

Масовно присуство напредне интелигенције на тлу Црне Горе, Боке и Санцака послје капитулације имало је значаја и за јачање партијске и скојевске организације. Тада је из других крајева Југославије дошло око 100 интелектуалаца, чланова КПЈ, искусних партијско-политичких радника. То није мали број кад се има у виду да је партијско чланство тада било малобројно, јер је Партија била кадровска организација. Ови су се комунисти одмах укључили у партијски рад, и нарочито су се ангажовали на спровођењу курса омасовљења партијске и скојевске организације. Један број је одмах кооптиран у руководства, други су преузели руковођење партијским ћелијама и бироима ћелија, а у појединим селима су стварали нове партијске организације. Они су помогли да се у Партију убрзо прими већи број „народних студената“, које су, иначе, врло добро познавали.

Послије капитулације, велики број средњошколаца отишао је својим кућама на село. Тако је нпр. у подгоричком срезу отишло на село око 150 ђака завршних разреда средњих школа, у никшићком, цетињском и даниловградском око 100, а у шавничком око 60. Они који су били скојевци укључивали су се у активе на терену, или су стварали нове. Они који су били блиски СКОЈ-у примљени су у његове редове.

Улога револуционарне интелигенције у 13-јулском устанку огледала се и у томе што су политички најуздигнутији људи из њених редова били међу најистакнутијим организаторима устанка.

Припремама и вођењем устанка чврсто је руководила КПЈ. Њена руководства и партијске ћелије су у пуном смислу ријечи били бојни штабови. У партијским руководствома је био велики број интелектуалаца.⁷⁰ Њима се придружио и знатан број истакнутих интелектуалаца-комуниста који су дошли из других крајева Југославије.

Међу организаторима и руководиоцима 13-јулског устанка били су и следећи интелектуалци:

Покрајински комитет — Божо Љумовић, службеник, политички секретар; Блажо Јовановић, адвокат, организациони секретар; Будо Томовић, дипломирани правник, секретар ПК СКОЈ-а Саво Ђрковић, правник и Крсто Попивоца, правник и професионални револуционар.

⁷⁰ Појединачно ће у овоме раду бити назначене само партијске функције интелектуалаца чланова ПК, Оружаних комитета и Обласног комитета за Санцак, као и секретари мјесних (у ствари средњих) комитета. ПК је тада бројао 7 чланова, Обласни комитет 5, а сва 4 окружна комитета по 3 члана.

Делегат ЦК КПЈ и Главног штаба НОПОЈ био је Милован Ђилас, публициста и професионални револуционар.

Андријевички срез — Бранко Делегић, студент, члан Окружног комитета КПЈ за Колашин, Беране и Андријевицу; Богдан Нововић, дипломирани правник, секретар МК (среског); Драшко Вукић студент, Милица Мушикић, студент; Видо Шошкић, студент; Милорад Ђулафић, студент; Радован Лекић, студент; Буро Лончаревић, студент; Рајко Томовић, дипломирани правник; Тодор — Ђедо Војводић, студент; Спасоје Ђаковић, студент; Бећо Башић, студент; Шћепан Ђукић, дипл. правник, Мирко Вешовић, адвокат; и др.

Барски срез — Никола Никић, студент секретар МК (среског) КПЈ, Владо Роловић студент, Блажо Јошов и Блажо Јокв Орландић, студенти; Ристо Лекић, дипл. правник; Бошко Стругар, службеник; Данило Шоровић, учитељ; Иво Новаковић, професор; Мило Медиговић, студент; Нико Ђаконовић, дипл. правник; Михаило — Меџа Добрковић, средњошколац; Љубо Поповић, средњошколац, и др.

Берански срез — Радомир Јованчевић, средњошколац, а потом партијско-политички радник, орг. секретар МК (среског) КПЈ; Радивоје Вукићевић, студент; Радмила Недић, студент; Душан Бошковић, студент; Радомир Митровић, студент; Саво Јоксимовић, студент; Секуле Поповић, студент; Милош Пајковић, студент; Панто Малишић, учитељ; Вуко Тмушић, студент; Мијат Вулетић, студент; Владо Шћекић, студент; Ђоко Недић, студент; Радоња Голубовић, адвокат; Вуксан Цемовић, дипл. правник; Љубо Царичић, студент; Никола Шекуларац, дипл. правник; Живко Живковић, средњошколац, а затим политички робијаш и др.

Ђелополски срез — Рифат Бурџовић, студент, секретар Обласног комитета КПЈ за Санџак; Недељко Мердовић, студент члан Обласног комитета; Ђорђе Станић, студент, члан Обласног комитета, Муниб Кучевић, студент, секретар МК (среског) КПЈ; Живко Жижић, дипл. правник; Томаш Жижић, инжењер; Алекса — Бећо Ђилас, учитељ; Милоје Добрашиновић, професор; Душан Кораћ, учитељ; Вуко Булатовић, студент; Чедо Вуксановић, студент; Саво Дрљевић, службеник; Милован Јелић, студент; Милутин Поповић, студент; Шукрија Међедовић, студент и др.

Бококторски срез — Никола Ђурковић, адвокат (најпопуларнији комуниста у Боки); Дашо Павичић, студент; Саво Илић, агроном; Стјепан Шаренац, студент; Блажо Смиљанић, студент; Владо Абрамовић, студент; Вељко Мићуновић, студент, секретар МК Котор; Јоле Врбица, дипл. правник; Мило Врбица, студент; Шпиро Срзентић, студент; Вељко Митровић, студент, и др.

Даниловградски срез — Бошко Ђуричковић, студент, члан Окружног комитета КПЈ за Подгорицу; Блажо Марковић, студент, секретар МК (среског) КПЈ; Пуниша Перовић, студент; Ратко Радовић, студент; Мироје Јовановић, учитељ; Кеша Ђуровић, студент; Милисав Кољеншић, студент; Саво Жарић, студент; За-

рија Шкеровић, службеник; Радосав Ђурић, студент; Милосав Бабић, студент; Радоје — Максо Секулић, студент; Лазар Ђуровић, инжењер; Јокаш Брајовић, дипл. правник; Добросав — Ђедо Перуновић, дипл. правник; Јован — Лола Вујошевић, студент; Бего Радовић, службеник; Вељко Чобелић, студент; Мирко Станишић, студент, и др.

Колашински срез — Ђуро Меденица, студент, секретар Округног комитета КПЈ за Колашин, Беране и Андријевицу; Вукман Крушчић, дипл. правник, секретар МК (среског) КПЈ; Бошко Рашовић, студент; Војо Селић, студент; Милутин Лакићевић, студент, Радован Радовић, професор; Војо Машковић, студент; Новица Ракочевић, дипл. правник; Бајо Ракочевић, дипл. правник; Бошко Јанковић, службеник; Малиша Дамјановић, инжењер; Бранко Влаховић, студент; Милисав Грујић, учитељ, и др.

Никшићки срез — Крсто Попивоца, правник и професионални револуционар, секретар Округног комитета КПЈ; Милинко Ђуровић, дипл. правник, члан Округног комитета; Вељко Зековић, дипл. правник, секретар МК (среског) КПЈ; Војо Деретић, инжењер; Мило Јовићевић, професор; Зага Павловић — Јовићевић, професор; Вјера Ковачевић, средњошколац; Војин Николић, студент; Гојко Гарчевић, адвокат; Данило Бојовић, студент; Милисав Раичевић, дипл. правник; Љубо Вушовић, професор; Никола Перовић, дипл. правник; Душан Бојовић, студент; Неда Божиновић, студент; Владо Видовић, професор; Павле Ковачевић, службеник и парт.-политички радник; Војо Ковачевић, студент; Мило Килибарда, службеник; Петар Комненић, професор; Радојица Мијушковић, студент; Алекса Бацковић дипл. правник; Миливоје Перовић, учитељ; Радован Мијушковић, адвокат, и др.

Пљеваљски срез — Велимир Јакић, инжењер, секретар МК (среског) КПЈ; Будо Милићевић, учитељ; Комнен Церовић, студент; Данило Кнежевић, студент; Мићо Зорић, службеник; Салко Аљковић, студент; Јосиф Маловић, дипл. правник; Мишо Павићевић, дипл. правник; Јоко Кнежевић, дипл. правник; Миле Перуничкић, учитељ у пенезји; Владо Дамјановић, студент; Мирко Пејатовић, студент, Данило Јауковић, студент; Милован Пејановић, студент; Илија Зечевић, студент; Даница Росић, студент, и др.

Подгорички срез — Јефто — Чајо Шћепановић, дипл. правник, секретар Округног комитета КПЈ; Владо Мартиновић, студент; Димитрије Врбица, службеник; Саво Лубарда, студент; Ђина Врбица, студент, Лидија Јовановић, службеник; Радомир Бабић, службеник; Радован Вукановић, службеник; Војо Поповић, студент; Радосав Поповић, студент; Вукалица Милутиновић, средњошколац; Василије — Вако Ђуровић, студент; Мојсије Митровић, средњошколац, а потом партијско-политички радник; Марко Биљурић, професор; Милош Вуксановић, студент; Рашко Павићевић, студент; Драгиша Ивановић, инжењер; Богдан Вујошевић, професор; Дабо Асановић, студент; Милан Вукотић, службеник; Васо Алигрудич, професор; Симон Ђуришић, студент; Милија Се-

куловић, студент; Љубица Поповић, свршени средњошколац, и др.

Цетињски срез — Бајо Секулић, студент, секретар Округног комитета КПЈ; Нико Вучковић, студент, члан Округног комитета; Нико Роловић, дипл. правник, секретар МК (среског) КПЈ; Пеко Дапчевић, студент; Јово Капичић, студент; Војо Биљановић, студент; Даница Мариновић, дипл. правник; Стана Томашевић⁷¹ учитељ; Свето Мартиновић, студент; Саво Бурић, студент; Владо Дапчевић, студент; Андрија Пејовић, дипл. правник; Благота Мићуновић, службеник; Нико Јовићевић, публициста; Благо Ломпар, дипл. правник; Филип Бајковић, дипл. правник; Благо Јанковић, професор; Војо Ражнатовић, студент; Никола К. Поповић, завршени средњошколац; Милован Челебић, студент, и др.

Шавнички срез — Вук Кнежевић, дипл. правник, секретар МК (среског) КПЈ; Богдан Котлица, дипл. правник; Велимир Кнежевић, студент; Јован Ћоровић, службеник; Душан Обрадовић, студент; Војин Ђерковић, студент; Стојан Жугић, студент; Мијушко Шибалић, дипл. правник, Бранко Перовић, студент; Обрад Цицмил, професор; Перо Жарковић, студент; Вељко Мићановић, студент; Обрен Благојевић, доктор права; Мићун Јауковић, дипл. правник; Миљан Грбовић, дипл. правник; Војин Јауковић, дипл. правник; Павле Пекић, службеник; Жарко Мижић, љекар; Радоман Јакић, студент Миљан Гаговић, ипл. правник, Гојко Томић, професор и др.

Интелектуална омладина је била и значајан елемент борбених група које су стваране у периоду јун — јул 1941. г. а које су у Црној Гори бројале око 6.000 људи.⁷¹ Интелектуалци су чинили преко трећине припадника ових група. Они су и војнички и политички биле довољно спремне и снажне да покрену већину народа на оружану борбу.

Кад се говори о учешћу интелигенције у тринаестојулском устанку, нема аргумената који би допуштали да се њена улога глорификује. Револуционарна интелигенција је, као саставни дио радничког покрета, само допринијела да КПЈ успјешно поведе народ у устанак за извојевање националних и социјалних права. При томе је испољила велику преданост ствари радничке класе и народној борби, пожртвовање и дисциплинованост — без неких посебних обавеза и одговорности у револуционарном покрету.

И, на крају, треба истаћи да је у Црној Гори, Боки и Санцаку био велики број интелигенције који није био под идејно-политичким утицајем КПЈ. То су били већином интелектуалци који су се ишколовали уочи првог свјетског рата и у првој декади последице његовог завршетка. У цјелини, може се сматрати да су разне грађанске партије имале одлучујући утицај на генерације интелектуалаца у животном добу од 35 до 60. година што је прије свега, био одраз класних и политичких односа у Црној Гори ме-

⁷¹ Багрић Јовановић, „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“, ВИЗ, Београд 1960“.

ђу два сјевтска рата. Нарочито је био снажан утицај монархије на официрски кадар, од којег се око 400 људи нашло последије капитулације у Црној Гори.⁷² Истина, ове снаге нијесу биле способне да озбиљније омету припреме и вођење устанка, али се, ипак за сво то вријеме осјећао њихов негативни утицај — нарочито у вријеме осјеке устанка. Дјелатност КПЈ у свим овим фазама не може се објективно оцијенити без студиозног изучавања овог питања. Без тога се још мање може разумјети криза црногорског устанка крајем 1941. и почетком 1942. год.

За објашњење те значајне политичке и војне појаве нужно је да се тачно утврди тадашња снага и утицај цјелокупне буржоаске интелигенције, по сличном методу који смо примијенили у случају револуционарне интелигенције. Али, то прелази оквире наше теме.

Milija Stanišić

LES INTELLECTUELS PROGRESSIFS AU MONTENEGRO ET LEUR PART A L'INSURRECTION DU 13. JULLET

Résumé

A la veille de la deuxième guerre mondiale le Monténégro avait une intelligence relativement la plus nombreuse en Yougoslavie, C'était un paradoxe de voir un tel nombre des intellectuels dans la région la plus pauvre de Yougoslavie. Beaucoup d'entre eux joueront un rôle important dans le mouvement révolutionnaire monténégrin et même yougoslave.

Dans la période de 1933—1935 le mouvement des étudiants prend un essort. Les étudiants marxistes deviennent conscients que leur lutte est inséparablement liée au mouvement ouvrier. Le Parti Comuniste Yougoslave dirige avec plus de force le mouvement étudiant.

Les étudiants monténégrins appartenant au mouvement communiste, qui était puissant au Monténégro, étaient actifs à tous les universités et surtout à celui de Belgrad. Ils étaient en général d'origine des familles pauvres et d'un peuple habitué à une lutte résolue pour la liberté et la justice. Toutes ces circonstances possaient les intellectuels d'unir son activité politique à la lutte nationale. Le Parti Communiste Yougoslave faisait des efforts systématiques et persévérants pour former une intelligence révolutionnaire au sein même du

⁷² Знатан број овако идејно одређених официра учествовао је у 13-јулском устанку, било под притиском борбеног расположења народа, било због личних амбиција да командују устаничким јединицама, или ради национално-ослободилачких осјећања. Касније, појавом четничког покрета у Црној Гори, постали су његово језгро.

mouvement ouvrier. Au point de vue d'esprit et de l'activité politique cet intelligence était plus forte que l'intelligence bourgeoise. Aux intellectuels progressifs se joint un certain nombre de ceux qui appartenaient à la gauche des partis bourgeoises opposés.

Les étudiants étaient des tgitatures habiles et aptes à l'activité politique. Etant aimés du peuple révoluitonnaire ils en avaient une grande influence.

Les événements qui se sont déroulé au cours de la guerre d'avril et après la capitulation de Yougosltvie en 1941 ont montré que le Parti Comuniste a bien fait d'avoir renforcé, surtout à partir de 1937, ses rangs par les jeunes ouvriers, paysans et intellectuels qui y ont injecté une nouvelle force et un élan juvénile.

Cet engagement de la jeunesse était très important pour le succès de l'insurrection en Yougosltvie, car c'était la jeunesse même qui était prédestiné à être le noyau de la lutte nationale. Etant donné qu'au cours d'une longue histoire la jeunesse monténégrine se trouvait toujours aux premiers rtngs il n'y avait pas de difficulté à la réalisation des conclusions du Parti Comuniste Yougoslave.

Le concours des intellectuels à l'insurrection est une de ses caractéristiques principales. Plusieurs hommes politiques les plus distingués, sortis du rang de ces intellectuels, se trouvaient parmi les plus remarquables organisateurs de l'insurrection du 13 juillet.